

DE GRONDWET - ARTIKEL 6 - VRIJHEID VAN GODSDIENST EN LEVENSOVERTUIGING

1. Ieder heeft het recht zijn godsdienst of levensovertuiging, individueel of in gemeenschap met anderen, vrij te belijden, behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet.
2. De wet kan ter zake van de uitoefening van dit recht buiten gebouwen en besloten plaatsen regels stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden.

WETENSCHAPPELIJK COMMENTAAR ARTIKEL 6 - VRIJHEID VAN GODSDIENST EN LEVENSOVERTUIGING - S.C. VAN BIJSTERVELD & B.P. VERMEULEN

Inhoudsopgave

1. Historische ontwikkeling
2. De dragers van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging
3. Algemene omschrijving van de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging
4. De uitingsvormen van de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging; interpretatieve terughoudendheid
5. De uitingsvormen nader beschouwd; beperkingen; redelijke uitleg en toepassing
6. De betekenis van het godsdienstige of levensbeschouwelijke motief bij de bepaling van de sanctie of maatregel
7. Het 'notstandsfeste' karakter van de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging
8. Samenloop van de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging met andere grondrechten
9. De vrijheid van godsdienst of levensovertuiging in samenhang met het gelijkheidsbeginsel en de scheiding van kerk en staat
10. De horizontale werking van de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging
11. Relevant verdragsrecht
12. Jurisprudentie
13. Literatuur
14. Historische versies

Editie april 2013^[1]

1. HISTORISCHE ONTWIKKELING^[2]

De vrijheid van godsdienst heeft haar wortels in de religietwisten van de 16de en 17de eeuw. De overheid was veelal slechts in staat de godsdienst(burger)oorlog te voorkomen door naast een publieke sfeer, waar zij bevoegd was de eenheid en orde te bewaren, aan de burger een private sfeer te laten, waar hij vrij was zijn godsdienst naar eigen inzichten te belijden. Deze private sfeer werd evenwel niet enkel op dit pragmatische motief gebaseerd, maar tevens gegrond op een natuurlijk recht van een ieder om God naar eigen gewetensinzichten te mogen vereren. Aldus werd het individu voor het eerst op praktische én principiële gronden een door de overheid te respecteren vrijheidsruimte gegeven.^[3]

Artikel XIII van de Unie van Utrecht (1579), het verdedigingsverbond van de tegen Spanje strijdende gewesten, dat gaandeweg de status kreeg van Nederlandse constitutie, kan beschouwd worden als de eerste daadwerkelijke, hoewel beperkte, grondrechtelijke erkenning van de vrijheid van geweten en godsdienst.^[4] Ingevolge dit artikel was elk gewest vrij ter zake van de godsdienst zijn eigen regeling te treffen, met het voorbehoud 'dat een yder particulier in sijn religie vrij sal moegen blijven ende dat men nyemant ter cause van de religie sal moegen achterhaelen ofte ondersoucken'. Dit artikel erkende derhalve slechts wat toentertijd de vrijheid van consciëntie of geweten noemde, welke enkel de vrijheid van geloofsovertuiging, geformuleerd in termen van een inquisitieverbod, en het recht van huiselijke (particuliere) godsdienstoefening (de 'devotio domestica simplex' of 'einfache Hausandacht') omvatte.

Buiten de sfeer van het eigen huis was de overheid ingevolge art. XIII volledig bevoegd ten aanzien van de godsdienst regels te stellen. Meestal deed zij dit ten voordele van de toenmaals zo geheten en heersend geworden gereformeerde religie. Openbare (d.w.z. niet-huiselijke) godsdienstoefening was aan anderen dan de aanhangers van deze geloofsrichting verboden; ten aanzien van verschillende overheidsambten was de clausule dat men 'blijven zou bij de gereformeerde religie' in de ambtseed opgenomen; en alleen de heersende kerk werd van overheidswege materieel ondersteund.^[5] Hier stond tegenover dat de overheid zich verregaand bemoeide met de intern-godsdienstige aangelegenheden van de door haar bevoorrechte kerk.

Aan de verstrengeling van kerk en staat, voortkomend uit deze bevoorrechting én bevoogding van deze kerk, later de Nederlandse Hervormde Kerk geheten, is in de loop van de 19de en 20ste eeuw een einde gemaakt.^[6] Het grondwetgevende orgaan van de nieuwe Bataafse Republiek, de Nationale Vergadering, decreeteerde in 1796 de scheiding van kerk en staat en volledige godsdienstvrijheid voor een ieder, en legde vast dat een bevoorrechte of heersende kerk niet meer geduld zou worden.^[7] In het ingewikkelde ontvlechtingproces^[8] dat hierop volgde zijn een aantal aspecten te onderscheiden.

Zoals gezegd, onder de Unie werd slechts aan de heersende kerk het recht van openbare godsdienstoefening toegekend. De Bataafse Staatsregelingen en latere constituties maakten deze achterstelling van andere godsdiensten ongedaan.^[9] Daarnaast eiste de Grondwet van 1814 voor het eerst dat aan de bestaande godsdiensten gelijke bescherming diende te worden verleend.^[10] Uit deze gelijkshakeling van de verschillende godsdiensten vloeide verder noodzakelijkerwijze voort dat de belijders dezer godsdiensten gelijke aanspraak op burgerrechten en overheidsambten dienden te hebben.^[11]

De eerder geproclameerde scheiding van kerk en staat in combinatie met de vrijheid van godsdienst en de gelijkstelling der godsdiensten, bracht ook de eis aan de staat om de kerk verregaande autonomie te laten ten aanzien van de interne organisatie van de kerk met zich.^[12] Dit houdt met name in dat de staat zich (zoveel als mogelijk) dient te onthouden van ingrijpen in de vaststelling van kerkrechtelijke regels, benoeming en ontslag van kerkelijke leiders en leraren e.d.

De overheid heeft zich (vooral ten aanzien van de Nederlandse Hervormde Kerk) nog lange tijd op het standpunt gesteld, bevoegd te zijn om in de interne organisatie te interveniëren. Zo stelde Willem I in 1816 een reglement voor de kerkinrichting vast en had de overheid in bepaalde gemeenten de bevoegdheid tot voordracht of benoeming van predikanten (het collatierecht). Bij de Wet op de kerkgenootschappen (1853) werd de vrijheid van kerkelijke organisatie evenwel expliciet erkend;^[13] het collatierecht werd in 1861 opgeheven. De verouderde bepalingen van artikelen 186 en 187 Gw. 1972^[14] zijn in 1983 geschrapt. In de huidige Grondwet komt het begrip 'kerkgenootschap' niet meer voor. Kerkelijke autonomie wordt desondanks door artikel 6 Gw gegarandeerd. Het artikel garandeert immers niet alleen vrijheid van godsdienst en levensovertuiging aan individuen individueel en in gemeenschap met anderen, maar ook aan groepen en organisaties.

In de loop van de tijd heeft de overheid zich ook financieel teruggetrokken in de richting van de kerken. Zo zijn bij Wet van 7 december 1983 (Stb. 638) de oorspronkelijk grondwettelijke financiële verplichtingen van de overheid ten aanzien van traktementen van geestelijken, verplichtingen die hun oorsprong vonden in de Napoleontische tijd, afgekocht. Een grondwetswijziging van 1972 had deze afkoop mogelijk gemaakt. De verplichtingen waren overigens in de loop van de tijd niet met de geldontwaarding meegegaan. Deze ontwikkeling betekent overigens niet dat financiële betrekkingen tussen overheid en kerken als zodanig problematisch zijn (zie hierna, paragraaf 9).

Artikel 6 van de huidige Grondwet vormt niet enkel een voortzetting van het vroegere regime,^[15] maar bevat ook nieuw recht. Voor het eerst wordt naast vrijheid van godsdienst ook expliciet de vrijheid van niet-godsdienstige levensovertuiging gegarandeerd. Hiermee correspondeert dat art. 1 Gw. een uitdrukkelijk verbod van discriminatie wegens (onder andere) godsdienst of

levensovertuiging bevat. Levensovertuiging heeft ook in artikel 23, derde lid, Grondwet een plaats gekregen naast godsdienst. Deze gelijkstelling van godsdienst en levensovertuiging heeft haar beslag ook in de wetgeving gevonden.^[16]

Daarnaast bevat artikel 6 Gw een ander stelsel van beperkingsbevoegdheden dan de eerdere equivalenten. Ook zogenaamde algemene beperkingen, beperkingen voortvloeiend uit rechtsregels die niet speciaal gericht zijn op de uitoefening van het grondrecht maar door hun algemene werking de omvang van het grondrecht kunnen beïnvloeden, dienen nu op een grondwettelijke clause te berusten.^[17] De algemene bepaling van het eerste lid van dit artikel laat beperkingen bij formele wet toe;^[18] het tweede lid maakt ter zake van de uitoefening van het grondrecht buiten gebouwen en besloten plaatsen ook beperkingen mogelijk door lagere wetgeving ten behoeve van de daarin genoemde doeleinden.^[19]

In de aanloop tot de algehele grondwetsherziening en in de eerste jaren na het totstandkomen van de Grondwet 1983 was de wetenschappelijke discussie ten aanzien van artikel 6 Gw. sterk gericht op de betekenis van de uitbreiding van de bescherming van godsdienstvrijheid tot de niet-religieuze levensovertuiging en op het stelsel van beperkingen. Sinds de tweede helft van de jaren '90 kwam steeds sterker de vraag betekenis van godsdienstvrijheid en de gelijkwaardige bescherming van de islam in beeld. Dat was ook het geval voor de relatie van artikel 6 tot de vrijheid van meningsuiting (artikel 7) en het gebod van gelijke behandeling en non-discriminatie (artikel 1).^[20]

Waar in de tijd rond de algehele grondwetsherziening vooral de nadruk lag op het uitbreiden van het toepassingsbereik van wettelijke regelingen ten aanzien van godsdienst tot de niet-godsdienstige overtuiging, is de wetenschappelijke discussie breder geworden.^[21] De aandacht van de (initiatief)wetgever is de laatste jaren meer gericht op het ter discussie stellen of afschaffen van wettelijke regelingen die godsdienst betreffen.^[22] Te noemen vallen in het bijzonder uiteenlopende voorstellen als het initiatiefvoorstel tot (de facto) het verbieden van rituele slacht en het (succesvolle) initiatiefvoorstel tot het afschaffen van de strafbaarstelling van smalende godslastering, het initiatiefvoorstel tot het maken van een einde aan het fenomeen van de zgn. 'weigerambtenaren' (zie het commentaar op artikel 1) de ontluikende maatschappelijke discussie over jongensbesnijdenis om religieuze redenen.^[23] Nu godsdienst minder een vanzelfsprekendheid is in de samenleving en de presentie van de islam in Nederland de laatste jaren in de publieke discussie vooral in problematische zin aan de orde komt, wordt zelfs de garantie van vrijheid van godsdienst en levensovertuiging op zich wel eens ter discussie gesteld.^[24]

Godsdienst is sinds de jaren '90 van de vorige eeuw ook voorwerp van breder maatschappelijk debat geworden en verknoopt geraakt met bredere maatschappelijke vraagstukken als migratie, integratie en buitenlandse politiek.^[25]

Wat verdragsrechtelijke ontwikkelingen betreft, valt op te merken dat het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in tegenstelling tot de periode daarvoor, het laatste decennium regelmatig kwesties voorgelegd krijgt waar godsdienst of levensovertuiging aan de orde is. Verder hebben godsdienst en levensovertuiging ook in het EU-verdragsrecht een expliciete plaats gekregen, via het Handvest van de grondrechten van de EU en artikel 17 VWEU (zie hierna paragraaf 11).

2. DE DRAGERS VAN DE VRIJHEID VAN GODSDIENST EN LEVENSOVERTUIGING^[26]

Artikel 6 Gw. waarborgt ieders recht zijn godsdienst of levensovertuiging vrij te belijden. Hieruit volgt dat dit artikel ook van toepassing is op niet-Nederlanders.

De regering stelde dat de grondrechtenbepalingen niet alleen beogen aan individuen, maar ook aan rechtspersonen en aan groepen en organisaties zonder rechtspersoonlijkheid rechten en aanspraken te verlenen voor zover dat naar de aard van het betreffende grondrecht zin kan hebben.^[27] Historisch en sociologisch bezien is de godsdienstvrijheid niet enkel een individueel recht, maar tevens een recht van groepen, hetgeen uitgedrukt wordt met de woorden ‘in gemeenschap met anderen’. Hieruit volgt dat ook collectiviteiten – rechtspersonen en niet-rechtspersonen – zich op artikel 6 Gw kunnen beroepen. Evenzo worden kerken en andere organisaties op levensbeschouwelijke grondslag in de Straatsburgse jurisprudentie erkend als dragers van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging zoals gewaarborgd in artikel 9 EVRM.^[28]

Het individu is vanaf zijn meerderjarigheid uiteraard volwaardig drager van de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging. Maar ook de minderjarige komt onder omstandigheden tegenover zijn ouders en anderen, waaronder de overheid, een beroep op de belijdenisvrijheid toe.^[29] Naar heersende opvattingen dienen de door de minderjarige gemaakte godsdienstige of levensbeschouwelijke keuzes gerespecteerd te worden wanneer hij geacht kan worden dit grondrecht zelfstandig uit te oefenen, dus zodra hij in staat is om zijn eigen levensvisie te bepalen.^[30]

De grondwetgever heeft zich op het standpunt gesteld dat de grondrechten voor een ieder gelden, ongeacht zijn verhouding tot de overheid, zodat bijvoorbeeld ook de ambtenaar zich er onverkort op kan beroepen.^[31] Ook de gedetineerde kan een beroep doen op de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging. Artikel 15, vierde lid, Gw biedt echter de mogelijkheid hem in de uitoefening van zijn grondrechten (buiten de clausulering van artikel 6 Gw om) te beperken voor zover deze zich niet met de vrijheidsontneming verdraagt.

3. ALGEMENE OMSCHRIJVING VAN DE VRIJHEID VAN GODSDIENST OF LEVENSOVERTUIGING^[32]

De klassieke vrijheidsrechten beschermen bepaalde, veelal uit historisch oogpunt gezien kwetsbare (door de staat en andere machthebbers bedreigde)

handelingster-reinen. Deze functie kunnen zij slechts vervullen in zoverre zij betrekking hebben op een specifiek object, dus op een afgebakend, begreemd handelingskader. Immers, slechts dan is het mogelijk juridisch effectieve en hanteerbare, op dit kader toegesneden waarborgen en (restrictief geformuleerde) beperkingsbevoegdheden te formuleren.

Met betrekking tot artikel 6 Gw en zijn internationaalrechtelijke equivalenten zoals artikel 9 EVRM en artikel 18 IVBP brengt dit met zich dat deze bepaling in principe slechts die gedragingen bestrijkt die naar objectieve maatstaven 'rechtstreeks uitdrukking geven aan een godsdienst of levensovertuiging'.^[33] Een subjectieve interpretatie, die inhoudt dat onder de werkingssfeer van dit grondrecht elke handeling valt die voortkomt uit een godsdienstig of levensbeschouwelijk motief, zou het onhanteerbaar maken, daar ieder type handeling uit zulk een motief kan voortkomen. Aldus zou dit recht opgerekt worden tot de vrijheid van geweten, een vrijheid die de rechtsorde per definitie – althans in de vorm van een algemeen geformuleerd grondrecht – niet kan waarborgen.^[34] Bij de herziening van 1983 is op deze grond opneming van de gewetensvrijheid in de Grondwet uitdrukkelijk afgewezen.^[35]

Het object van de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging wordt door de Nederlandse rechter en het Straatsburgse Hof in het algemeen dan ook restrictief opgevat. Volgens vaste jurisprudentie komt deze vrijheid niet de betekenis toe van het recht om de eigen religieuze of levensbeschouwelijke normen in de praktijk des levens op te volgen. Het valt derhalve niet samen met een ieders vrijheid wettelijke voorschriften aan zijn godsdienstige of levensovertuiging te toetsen.^[36] Een wettelijke regeling wordt in principe dan ook slechts als een beperking van deze vrijheid aangemerkt wanneer deze regeling betrekking heeft op het tot uiting brengen van godsdienst of levensovertuiging in enigerlei vorm.^[37] Positief geformuleerd: de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging beschermt enkel de handeling die 'op zichzelf' aan te merken is 'als een praktische toepassing van de godsdienst of overtuiging' van de betrokkene, dat wil zeggen als een gedraging waardoor hij 'naar objectieve maatstaven een directe uitdrukking geeft aan zijn godsdienst of levensovertuiging'.^[38] Dat impliceert dat een beroep op de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging om te bewerkstelligen dat men niet hoeft te voldoen aan algemene, neutraal geformuleerde verplichtingen (bijv. tot het betalen van een belasting of tot solliciteren) die dus niet specifiek op religieus of levensbeschouwelijk handelen zien, geen kans van slagen heeft.^[39]

4. DE UITINGSVORMEN VAN DE VRIJHEID VAN GODSDIENST OF LEVENSOVERTUIGING; INTERPRETATIEVE TERUGHOUDENDHEID^[40]

Uitgangspunt is dus dat de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging in artikel 6 Gw en de daarmee corresponderende verdragsbepalingen alleen betrekking hebben op gedrag dat onderdeel uitmaakt van een algemeen als zodanig erkende

godsdienstige of levensbeschouwelijke praktijk.^[41] Hoewel hiervan geen exacte definitie te geven is, is het wel mogelijk ten aanzien van die praktijk voorzover deze godsdienstig van aard is globaal aan te geven welke vormen van gedrag daaronder in elk geval vallen. Hiertoe dient gerekend te worden:

- (I) het hebben van een bepaalde godsdienstige overtuiging, hetgeen mede omvat het veranderen en het niet hebben van zulk een overtuiging;
- (II) het uiten van deze overtuiging in de individuele en collectieve godsverering (cultus en rite), de huiselijke en openbare godsdienstoefening;
- (III) het uitdragen en overdragen van deze overtuiging (onderwijs, opvoeding, verkondiging);
- (IV) het oprichten en inrichten van organisaties waarbinnen genoemde manifesta-ties van die overtuiging kunnen plaatsvinden;
- (V) het (anderszins) zich naar die overtuiging gedragen voorzover dat rechtstreeks uitdrukking geeft aan die overtuiging.

Veel lastiger is het om een nadere aanduiding te geven van het ‘belijden van een levensovertuiging’, dat immers nog veel minder vast omlijnd is. De regering onthield zich tijdens het proces van de algehele grondwetsherziening van 1983 van enige omschrijving, stelde slechts dat de nevenschikking met godsdienst een interpretatieve maatstaf gaf.^[42] Blijkbaar werd hiermee bedoeld dat het begrip ‘levensovertuiging’ vanuit het begrip ‘godsdienst’ uitgelegd moet worden, hetgeen impliceert dat het moet gaan om een samenhangende levensbe-schouwing (bijv. humanisme, antroposofie) die onderscheiden moet worden van het tot uitdrukking brengen van maatschappelijke opvattingen, dat door artikel 7 Gw en niet door artikel 6 Gw bestreken wordt.^[43] Hiermee is echter weinig houvast gegeven. De godsdienstige belijdenis bestrijkt een herkenbaar terrein van handelen; ten aanzien van de belijdenis van levensovertuiging ontbreekt een dergelijk kader. Dit betekent dat met name de rechter geconfronteerd kan worden met een veelheid van levensbeschouwelijk gemotiveerde uitingen en activiteiten waarop volgens de betrokkenen artikel 6 Gw van toepassing is. De rechter zal de maatschappelijk onaanvaardbare consequenties van een dergelijk oprekken van artikel 6 Gw tot een garantie van het recht om te handelen conform de subjectieve levensovertuiging (hetgeen neer zou komen op de vrijheid van geweten) evenwel niet voor zien rekening nemen, en het begrip ‘belijden van levensovertuiging’ eng uitleggen,^[44] hetgeen hem vanwege de onbepaaldheid ervan niet moeilijk zal vallen.

De harde consequenties van de hier voorgestane restrictief-objectieve interpretatie van de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging kunnen althans voorzover het een beroep op de godsdienstvrijheid betreft, worden verzacht doordat in bepaalde gevallen de subjectieve uitleg die de betrokkene van zijn gedrag geeft bij de juridische beoordeling toch wel een rol toegekend wordt. Veelal zal degene die zich beroept op de vrijheid van godsdienst ter ondersteuning van de stelling dat zijn gedrag een vorm van belijdenis is, verwijzen naar religieuze voorschriften of tradities. Wanneer een dergelijk beroep geschiedt ter motivering van handelingen

waarvan het niet prima facie evident, maar evenmin onwaarschijnlijk is dat zij vallen binnen het hiervoor geschetste handelingskader, dient in principe de interpretatie die de betrokkene van de situatie geeft (namelijk dat hij in casu zo een voorschrift of traditie opvolgt en dus zijn godsdienst belijdt) aanvaard te worden. Dit beginsel van de ‘interpretatieve terughoudendheid’ is gebaseerd op de overweging dat het op dit terrein niet primair aan buitenstaanders (inclusief overheidsorganen) is om uit te maken wat een gelovige onder (het belijden van) zijn godsdienst heeft te verstaan, een overweging die des te meer klemmt in geval van confrontatie met een ‘vreemde’ godsdienst.^[45] Een andere opvatting, welke een verdergaande toetsing van het beroep op godsdienstige voorschriften en tradities eist, bergt de risico’s in zich dat de rechter zich gaat mengen in theologische geschilpunten, de vrijheid van godsdienst een te enge betekenis toekent door een uitleg van de betreffende voorschriften en handelingen te geven die aan de religieuze instelling van de gelovige onvoldoende recht doet, of genoodzaakt wordt tot een te gecompliceerd en indringend onderzoek naar de juistheid en oprechtheid van het beroep.^[46]

In overeenstemming met het hier voorgestane beginsel gaan juridische beslissers er bij de vraag of sprake is van een religieus feest op grond waarvan een werknemer in principe een snipperdag dient te krijgen uit van het criterium dat het moet gaan om een voor deze werknemer belangrijke godsdienstige feestdag.^[47] Bij de beoordeling of betrokkene aan zijn godsdienstige gezindheid de plicht ontleent om de eed op een bepaalde, van de wet afwijkende wijze af te leggen, wil de rechter niet verder gaan ‘dan een summier onderzoek ter beantwoording van de vraag of het bestaan van zulke plicht hem aannemelijk voorkomt’.^[48] Eenzelfde terughoudende toetsing legt hij aan bij de beoordeling van de authenticiteit van het beroep op geloofsopvattingen om zondagsarbeid af te wijzen.^[49] De rechter gaat, als de godsdienstige grondslag van een school in geding is, uit van de interpretatie die het bestuur van die school huldigt.^[50] En volgens vaste jurisprudentie van de Commissie gelijke behandeling is het dragen van een hoofddoek, als de vrouw in kwestie stelt dat zij dat doet op grond van haar overtuiging als moslim, te beschouwen als een rechtstreekse uitdrukking van haar godsdienstige overtuiging.^[51]

Maar uiteraard kan deze ‘milde’ interpretatie, die een zekere uitbreiding van het traditioneel door de godsdienstvrijheid bestreken terrein bewerkstelligt, niet zover gaan dat allerlei volledig buiten dit terrein liggende activiteiten opeens door dit grondrecht beschermd worden. Zo zal een seksclub niet aangemerkt worden als een door de godsdienstvrijheid beschermd kerkgenootschap, ook al stelt zo een club dat zij uitgaat van de Satanskerk.^[52]

5. DE UITINGSVORMEN NADER BESCHOUWD; BEPERKINGEN; REDELIJKE UITLEG EN TOEPASSING^[53]

In deze paragraaf worden de hiervoor opgesomde uitingsvormen uitgewerkt. Om

de redenen genoemd in de vorige paragraaf staan hier vooral godsdienstige uitingvormen centraal. Aan de uitwerking van de uitingvormen wordt een beknopte bespreking gekoppeld van de beperkingen waaraan zij onderworpen (kunnen) zijn. Grondrechten functioneren immers niet in een vacuüm, maar hebben hun plaats binnen een maatschappelijke en grondwettelijke context; zij staan niet boven de rechtsorde maar erin. Zij moeten in het kader daarvan worden uitgelegd en ontwikkeld.^[54] Dat brengt mee dat de uitoefening ervan aan beperkingen onderhevig is en moet (kunnen) zijn. Daarnaast brengt redelijke uitleg van het grondrecht op godsdienstvrijheid met zich dat vele maatschappelijk algemeen aanvaarde maatregelen en voorschriften ten behoeve van de veiligheid, gezondheid, bestrijding van geluidsoverlast etc., die aan de uitoefening van de vrijheid van godsdienst raken, in beginsel niet opgevat worden als beperkingen van deze vrijheid.

(I) Artikel 6 Gw en de corresponderende mensenrechtenbepalingen beschermen allereerst de vrijheid om een godsdienst of levensovertuiging te hebben (of niet te hebben), hetgeen mede omvat de vrijheid om van godsdienst of levensovertuiging te veranderen. Dit recht heeft betrekking op de individuele gedachtewereld en gewetensinstelling, en is gezien artikel 9, tweede lid, EVRM en artikel 18, tweede lid, IVBP niet aan enige beperking te onderwerpen, nu deze bepalingen ter zake geen clausulering bevatten. Het verbiedt dan ook elke dwangbehandeling die erop gericht is de godsdienst of levensovertuiging van de betrokkene te wijzigen. Als voorbeeld van een dergelijke verboden dwangbehandeling is te wijzen op het zogenaamde ‘deprogrammeren’, een onder dwang uitgevoerd behandelingsproces dat er op gericht is om een lid van een religieuze beweging (veelal aangeduid als sekte) zover te brengen dat hij zijn lidmaatschap opgeeft en de draad van zijn vroegere leven weer oppakt. Een dergelijke behandeling is in strijd met de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging,^[55] en is dan ook terecht strafbaar.^[56]

(II) Een traditioneel bestanddeel van dit grondrecht is het uiten van de overtuiging in de individuele en collectieve godsverering (cultus en rite), in huiselijke en openbare godsdienstoefening. Onder dit recht valt in ieder geval het houden en bijwonen van erediensten (waaronder ook begrepen de vrijheid van openbare godsdienstoefening buiten gebouwen en besloten plaatsen, in het bijzonder processies^[57]), alsmede het met klokgelui of stem daartoe oproepen,^[58] het in acht nemen van rustdagen om daaraan deel te nemen^[59] en in het algemeen het verrichten van liturgische en gewijde handelingen.^[60]

In artikel 6, eerste lid, Gw is de clausulering ‘behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet’ opgenomen. Deze houdt in dat slechts bij formele wet de godsdienstige en levensbeschouwelijke vrijheid binnen gebouwen en besloten plaatsen beperkt kan worden. Niet uitgesloten is preventief toezicht door middel van een vergunningstelsel, mits de wet in formele zin de omvang van de beperking van de belijdenisvrijheid scherp omlijnt, door nauwkeurig aan te

geven in welke gevallen de vergunning moet worden verleend of geweigerd.^[61] Artikel 6, eerste lid, Gw verzet zich evenmin tegen overheidsingrijpen binnen gebouwen en besloten plaatsen voorzover sprake is van een gebonden, door de wet nauwkeurig begrensde bevoegdheid. Een dergelijke bevoegdheid is er naar huidig recht niet, zie artikel 8 Wom en artikel 12 Awbi (behoudens ingeval van ontdekking op heterdaad). Ook de gemeentelijke openbare-ordebevoegdheden (artikelen 172-176a Gemeentewet) geven die bevoegdheid niet, nu zij onvoldoende specifiek geformuleerd zijn om te voldoen aan de clausulering van het eerste lid van artikel 6 Gw.^[62]

De grondwetgever heeft zich op het standpunt gesteld dat de grondrechten voor een ieder gelden ongeacht zijn verhouding tot de overheid, zodat ook de ambtenaar en de militair zich er onverkort op kunnen beroepen. In verband hiermee zijn formeel-wettelijke voorzieningen getroffen op grond waarvan hij tot dienstverrichting op de voor hem op grond van zijn godsdienst of levensovertuiging geldende feest- en rustdagen verplicht kan worden (onder meer artikel 125b Ambt.w.^[63] en artikel 12b Maw^[64]).^[65]

Artikel 6, tweede lid, Gw maakt het mogelijk dat aan lagere overheden bevoegdheden tot beperking van godsdienstige en levensbeschouwelijke belijdenisvrijheid buiten gebouwen en besloten plaatsen toegekend worden ‘ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer, en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden’. Hiertoe is dan wel vereist dat de lagere wetgever daartoe gemachtigd is op grond van een specifieke formele wet,^[66] dus krachtens uitdrukkelijke delegatie bevoegd is verklaard de godsdienstige en levensbeschouwelijke belijdenisvrijheid buiten gebouwen en besloten plaatsen te beperken.^[67] Hiertoe dient de Wet openbare manifestaties (Wom).^[68] De Wom is – voorzover betrekking hebbend op godsdienstige en levensbeschouwelijke belijdenisvrijheid – alleen van toepassing op openbare plaatsen (artikel 1, eerste lid, Wom). Van het begrip ‘openbare plaatsen’ zijn per definitie uitgezonderd de gebouwen en besloten plaatsen als bedoeld in artikel 6, tweede lid, Gw (artikel 1, tweede lid, Wom). ‘Gebouwen’ zijn in dit verband die overdekte ruimten die door de rechthebbende voor de godsdienstoefening of het belijden van levensovertuiging zijn bestemd.^[69] ‘Besloten plaatsen’ zijn ‘open en niet overdekte plaatsen, die door muren, heiningen of wel met heggen zijn omgeven, en daardoor van den openbare weg en van openbare plaatsen zijn afgescheiden;^[70] ook hierbij moet het gaan om plaatsen die door de rechthebbende (mede) voor godsdienstige of levensbeschouwelijke belijdenis zijn bestemd, zoals begraafplaatsen. Artikel 3 Wom geeft de gemeenteraad de bevoegdheid te bepalen dat ten aanzien van bepaalde ‘belijdenisbijeenkomsten’ een kennisgeving vereist is. Ter zake van zulke bijeenkomsten kunnen beperkingen en verboden opgelegd worden, evenwel slechts met het oog op de in artikel 6, tweede lid, Gw genoemde belangen.

Verschillende malen is de vraag aan de orde gekomen of algemeen aanvaarde, niet op grond van een specifieke delegatiebepaling maar krachtens de autonome

bevoegdheid gegeven gemeentelijke voorschriften ten behoeve van de veiligheid, gezondheid, bestrijding van geluidsoverlast e.d., die aan de uitoefening van de vrijheid van godsdienst raken, opgevat moeten worden als beperkingen van deze vrijheid. In beginsel oordeelt de rechter dat daarvan geen sprake is. Grondrechtenbepalingen dienen niet zo opgevat te worden als zouden zij het recht inhouden om een bepaalde handeling die in abstracto binnen de reikwijdte van zo een bepaling valt op ieder moment, overal en op elke wijze te verrichten. Zo brengt een redelijke uitleg van de vrijheid van godsdienst met zich dat bovengenoemde maatregelen en voorschriften die de uitoefening van deze vrijheid kunnen raken, in beginsel niet opgevat worden als beperkingen van het grondrecht. Zo staat de vrijheid van godsdienst in principe niet in de weg aan het stellen van brandveiligheidsvoorschriften geldend voor onder meer kerkgebouwen,^[71] of van verordeningen ten behoeve van bestrijding van openbare-ordeproblemen, ook al hebben dergelijke regelingen mede betrekking op klokgelui,^[72] straatangelisatie^[73] of gebedsvlaggen.^[74] Een redelijke interpretatie brengt derhalve met zich dat in het algemeen geoordeeld wordt dat de vrijheid van godsdienst door regelingen en maatregelen als de zojuist genoemde niet beperkt wordt, zodat zij niet gebaseerd hoeven te zijn op de clausulering van artikel 6 Gw.^[75]

Anderzijds wordt in deze benadering erkend dat voor de grondrechtsdrager onder omstandigheden een bepaalde modaliteit van uiten, bijvoorbeeld op een bepaalde plaats, met een bepaald middel, op een bepaald geluidsniveau etc. als wezenlijk aspect van het uiten aangemerkt wordt. Het volledig onmogelijk maken van zulk een wijze van uiten zal in bepaalde gevallen dan toch als een beperking van het grondrecht in concreto gekwalificeerd worden, ook al vormt het onderliggende voorschrift waarop de beperking is gebaseerd als zodanig (in abstracto) geen beperking.^[76] Zo zullen bestemmingsplanvoorschriften, begraafplaatsverordeningen en soortgelijke regelingen, als gezegd, in het algemeen niet aangemerkt worden als beperkingen van de godsdienstvrijheid,^[77] maar wel indien dergelijke regelingen het een groepering door hun toepassing in concreto feitelijk onmogelijk maken om godsdienstoefeningen te houden en evangelisatieactiviteiten te ontplooiën,^[78] nabestaanden geen enkele reële keuzevrijheid bieden ter zake van de grafbedekking,^[79] of elke mogelijkheid om een begrafenisplechtigheid naar eigen inzicht te voltrekken^[80] uitsluiten.^[81]

(III) Een volgend aspect van dit grondrecht betreft de vrijheid tot het uitdragen en overdragen van deze overtuiging in onderwijs, opvoeding en verkondiging. Een belangrijk deelrecht is in dit verband de vrijheid van ouders om hun kinderen op te voeden overeenkomstig hun godsdienst of levensovertuiging. Dit houdt in ieder geval in dat ouders gerechtigd zijn hun kinderen in de sfeer van het gezin omtrent hun godsdienst of levensovertuiging te onderrichten en buiten die sfeer vrij zijn onderwijs aan hun kinderen te doen geven dat overeenstemt met hun godsdienst of levensovertuiging. Deze vrijheid omvat onder meer het recht van ouders om een school op godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag op te richten en in stand te houden (zie nader hierover het commentaar op artikel 23 Gw). Daaruit vloeit echter niet de verplichting van de overheid voort om het gewenste onderwijs

aan te bieden, of een verplichting van een schoolbestuur om leerlingen aan te nemen die naar zijn oordeel niet aan de uit de grondslag van de school voortvloeiende eisen voldoen.^[82]

Het uit de belijdenisvrijheid voortvloeiende recht van ouders om hun kinderen overeenkomstig hun godsdienstige en levensbeschouwelijke normen op te voeden is niet absoluut. Als algemene maatstaf kan hiertoe dienen het criterium dat de Hoge Raad heeft aangelegd bij de uitleg van art. 27 IVBP: het in dat artikel onder meer neergelegde recht van minderheden om de eigen godsdienst te belijden en in de praktijk toe te passen mag niet zodanig worden uitgeoefend dat daardoor de rechten van de kinderen aangetast (dreigen te) worden.^[83] Zo staat het ouderlijke opvoedingsrecht niet in de weg aan op de formele wet berustende maatregelen die noodzakelijk zijn ter voorkoming van ernstige schade van psychische of lichamelijke aard: te denken valt aan kindbeschermings- en vaccinatiemaatregelen.^[84]

Dit aspect van de belijdenisvrijheid omvat daarnaast de vrijheid om de overtuiging ook buiten de sfeer van opvoeding en onderwijs uit te dragen; meestal zal het hierbij gaan om uitingen van het geloof of de overtuiging in woord of geschrift. Deze vrijheid kan beperkt worden door de wet in formele zin, waarbij met name te denken valt aan de strafwet (artikelen 137c-e en 261-271 Sr.). Zo besliste de rechter uiteindelijk dat uitlatingen van een evangelistenechtpaar, die er op neerkwamen dat de joden de holocaust door hun medeplichtigheid aan de kruisdood van Christus aan zichzelf te wijten hadden, beledigend waren in de zin van artikel 137e, eerste lid, Sr.^[85] Uitlatingen uit christelijk-orthodoxe hoek, in de zin dat homoseksualiteit zondig is, konden mede gezien de vrijheid van godsdienst door de beugel.^[86] In 2013 zijn artikelen 147, 147a en 429bis (godslastering) uit het Wetboek van Strafrecht geschrapt.^[87]

(IV) Onder de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging valt ook het recht tot oprichting en inrichting van organisaties (kerken, scholen, welzijnsinstellingen) waarbinnen de belijdenis gestalte kan krijgen. De uit artikel 6 Gw voortvloeiende organisatievrijheid is voor strikt religieus bepaalde instellingen nader uitgewerkt in artikel 2:2 BW.^[88] Kerkgenootschappen en hun zelfstandige onderdelen en lichamen waarin zij verenigd zijn (kloosters, bisdommen, parochies, federaties, classes, provinciale kerkvergaderingen e.d.) vormen ingevolge deze bepaling een aparte categorie van rechtspersonen. Zij worden geregeerd door hun eigen statuut – zoals het canoniek recht van de Rooms-Katholieke Kerk en de Kerkorde 1951 van de Protestantse Kerk in Nederland (originele versie van 2004; meest recente versie van 2013) – voor zover dit niet in strijd is met de wet. Onder ‘wet’ dient hier verstaan te worden de fundamentele dwingende regels van Nederlands recht.^[89] Als zodanig zijn bijvoorbeeld medezeggenschapsnormen niet te beschouwen. Weliswaar oordeelde de toenmalige Afdeling rechtspraak dat het Leger des Heils krachtens de Wor verplicht was een ondernemingsraad in te stellen, doch zij kon dit slechts doen doordat duidelijk onderscheid gemaakt kon worden tussen de arbeidsorganisatie (waar de bevoegdheid van de ondernemingsraad betrekking op

had) en de kerkelijke organisatie.^[90]

Het tweede lid van art. 2:2 BW verklaart dat de algemene bepalingen van het rechtspersonenrecht niet gelden voor kerkgenootschappen en hun zelfstandige onderdelen en lichamen; overeenkomstige toepassing ervan is evenwel geoorloofd, voorzover deze is te verenigen met hun statuut en de aard der onderlinge verhoudingen.^[91] Deze overeenkomstige toepassing gaat in ieder geval niet zover dat de rechter bevoegd is besluiten aan de redelijkheid en billijkheid te toetsen ook als deze berusten op standpunten inzake geloofskwesties: een dergelijke toetsing is in strijd met de uit art. 6 Gw. voortvloeiende interpretatievrijheid van de bevoegde instantie ter zake van de grondslag van de organisatie.^[92] Ook in andere intern-kerkelijke geschillen betracht de rechter overigens wijze terughoudendheid: slechts bij willekeur, kwade trouw, of aperte schendingen van grondrechten of van wezenlijke interne regels van totstandkoming van besluiten ziet hij voor zichzelf een taak weggelegd.^[93]

Een fundamenteel onderdeel van de organisatievrijheid is uiteraard de bevoegdheid van de organisatie om naar eigen inzicht haar voorgangers, leraren en ander personeel aan te stellen en haar cliëntengroep te bepalen. Van de betrokkene mag, afhankelijk van zijn positie en de aard van de organisatie, een meer of minder vergaande instemming met de grondslag van de organisatie gevergd worden. Voor de overheid^[94] geldt, dat deze zich met het oog op de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging zo veel mogelijk afzijdig moet houden van het personeels- en cliëntenbeleid in intern-genootschappelijke aangelegenheden (aldus artikel 3 Awgb^[95] artikel 2, eerste lid, sub c, BBA).^[96]

Ten aanzien van andere identiteitsgebonden instellingen – zoals verzorgingsinstellingen en scholen op religieuze of levensbeschouwelijke grondslag – die veelal een algemeen-maatschappelijke functie vervullen en daarom volledig door de overheid gefinancierd worden, is minder terughoudendheid vereist. Te denken valt aan de Algemene wet gelijke behandeling (artikel 5, 6a en 7), die deze vrijheid ook ten aanzien van het personeelsbeleid in het algemeen beperkt. Dergelijke regelingen vormen een invulling van de clausulering van artikel 6, eerste lid, Gw. Overigens bevatten artikel 5, 6a en 7 Awgb juist met het oog op de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging uitzonderingen op het verbod om onderscheid te maken; deze worden in het algemeen op bevredigende wijze door de Commissie gelijke behandeling toegepast.^[97] Te verwachten valt dat de systematiek van de Algemene wet gelijke behandeling gewijzigd zal worden. Dit vloeit voort uit een aansluiting bij de systematiek van Europese gelijke-behandelingsrichtlijnen,^[98] Om daaraan te voldoen is eerder al de definitie van het in de Awgb centrale begrip ‘onderscheid’ gewijzigd door de definitie van het oorspronkelijke (kleurloze) begrip ‘onderscheid’ te vervangen door die van het (pejoratief bedoelde) begrip ‘discriminatie’ van de Europese Richtlijnen.^[99] Los daarvan moet gewezen worden op het feit dat de traditionele organisatievrijheid van onderwijsinstellingen in het licht van artikel 6 Gw onder druk staat door een combinatie van ontwikkelingen en aangekondigde maatregelen inzake het loslaten

van het zgn. ‘richtingenbegrip’, eenvoudig(er) maken van het ‘kleurverschieten’ van scholen en door een initiatiefvoorstel inzake een zgn. ‘acceptatieplicht’ van leerlingen.^[100]

(V) Ten slotte zijn er nog andere gedragingen die geacht kunnen worden rechtstreeks uitdrukking te geven aan een godsdienst of levensovertuiging. Gedacht kan worden aan het in acht nemen van bepaalde voorschriften ten aanzien van kleding en voedsel en rituele praktijken als rituele slacht of religieuze jongensbesnijdenis.^[101] Tot dergelijke voorschriften behoort zeker de verplichting voor islamitische vrouwen om een hoofddoek te dragen,^[102] alsmede het verbod om niet-koosjer voedsel te eten en de verplichting tot ritueel slachten.^[103] Mogelijk valt ook een weigering bloed af te staan voor DNA-onderzoek als een door de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging beschermde gedraging aan te merken.^[104]

Ook hier geldt enerzijds dat de interpretatie die betrokkene van de door hem ingeroepen religieuze of levensbeschouwelijke regels geeft uitgangspunt dient te zijn. Anderzijds geldt, dat een redelijke uitleg van artikel 6 Gw met zich brengt dat op grond van deze bepaling niet geëist kan worden dat men zich te allen tijde conform zijn godsdienstige overtuiging kan kleden, ook als men beroepsmilitair is; of dat men de door de overheid opgestelde procedureregels ter zake van het ritueel slachten zonder meer ter zijde kan stellen; of dat men de as van de overledene overal kan uitstrooien.^[105] Alleen als de betreffende (de tijd, plaats en wijze) regelende voorschriften reëel gebruik van genoemde belijdenismodaliteiten aanzienlijk bemoeilijken of onmogelijk maken, vormen zij beperkingen van de belijdenisvrijheid die op een van de clausuleringen van artikel 6 Gw dienen te berusten.

6. DE BETEKENIS VAN HET GODSDIENSTIGE OF LEVENSBESCHOUWELIJKE MOTIEF BIJ DE BEPALING VAN DE SANCTIE OF MAATREGEL^[106]

De vrijheid van godsdienst of levensovertuiging kan een rol spelen in die zin dat een aan het gedrag in kwestie ten grondslag liggend religieus of levensbeschouwelijk motief invloed kan hebben op soort en hoogte van de eventuele sanctie of de keuze van de maatregel. Dit motief wordt somtijds dusdanig bepalend geacht dat dit gedrag volgens de rechter anders (meestal gunstiger) beoordeeld moet worden dan wanneer dat motief had ontbroken.^[107] Zo zal onder omstandigheden het niet voldoen aan een uit een dienstbetrekking met de overheid voortvloeiende verplichting op grond van een godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging anders gewaardeerd moeten worden dan wanneer deze verplichting op andere gronden niet wordt nagekomen. In enkele gevallen is dan ook beslist dat aan de religieuze motivatie een zodanige betekenis toekwam dat het (normaliter gerechtvaardigde) ontslag in casu niet geoorloofd was; derhalve werd het nietig verklaard.^[108] Op basis van soortgelijke overwegingen is een door godsdienst of levensovertuiging ingegeven weigering van een ouder om

zijn kind bepaalde medisch noodzakelijke handelingen te laten ondergaan (in tegenstelling tot de anderszins gemotiveerde weigering) onvoldoende grond voor maatregelen als ontzetting en ontheffing uit de ouderlijke macht.^[109] Tenslotte moet er op gewezen worden dat de religieuze of levensbeschouwelijke motivatie onder omstandigheden de verwijtbaarheid van een strafbare daad kan verminderen en alsdan moet leiden tot oplegging van een lagere straf dan gebruikelijk.^[110]

7. HET 'NOTSTANDSFESTE' KARAKTER VAN DE VRIJHEID VAN GODSDIENST OF LEVENSOVERTUIGING^[111]

De vrijheid van godsdienst of levensovertuiging is in verregaande mate 'notstandsfest'. Van art. 6 Gw. kan in uitzonderingstoestanden slechts afgeweken worden voor zover het de uitoefening van dit recht buiten gebouwen en besloten plaatsen betreft (artikel 103, tweede lid, Gw). Een dergelijke afwijking dient te voldoen aan de voorwaarden gesteld in artikel 18 IVBP (dat ingevolge artikel 4, tweede lid, IVBP 'notstandsfest' is). Van belang is hierbij met name het derde lid van het genoemde verdragsartikel: een ieders vrijheid zijn godsdienst of levensovertuiging tot uiting te brengen kan slechts in die mate worden beperkt als wordt voorgeschreven door de wet en noodzakelijk is ter bescherming van de openbare veiligheid, de orde, de volksgezondheid, de goede zeden of de fundamentele rechten en vrijheden van anderen.^[112]

8. SAMENLOOP VAN DE VRIJHEID VAN GODSDIENST OF LEVENSOVERTUIGING MET ANDERE GRONDRECHTEN^[113]

Artikel 6 Gw is nauw gerelateerd aan een aantal andere grondrechten. Artikel 1 en 3 Gw verbieden onder andere discriminatie op grond van godsdienst of levensovertuiging. Artikel 7 Gw beschermt mede de vrijheid van religieuze en levensbeschouwelijke meningsuiting; artikel 8 Gw beschermt mede het recht tot vereniging van godsdienstige en levensbeschouwelijke groeperingen. Artikel 23 Gw garandeert de vrijheid van onderwijs op religieuze en levensbeschouwelijke grondslag.

Derhalve kan zich nogal eens het geval voordoen van 'samenloop' van artikel 6 Gw met een of meer andere grondrechten. In het geval van een dergelijke samenloop dient die bepaling te prevaleren die in de concrete situatie de grondrechtendrager de verst strekkende bescherming biedt. De tegengestelde opvatting zou het merkwaardige gevolg hebben dat men onder omstandigheden slechter uit is met een uitgebreidere grondrechtencatalogus. In geval van samenloop zou dan immers het met minder waarborgen omklede grondrecht toegepast kunnen worden ten koste van het 'sterkere' grondrecht; zou het 'zwakkere' grondrecht niet geschreven zijn, dan zou de betrokkene zich wel op het 'sterkere' grondrecht hebben kunnen beroepen. Een dergelijke consequentie is in strijd met de strekking van de grondrechten: deze rechten dienen ertoe de rechtsbescherming van het individu te optimaliseren, staan derhalve niet in concurrentieverhouding tot elkaar.^[114] Problematischer zijn grondrechtencollisies, die ontstaan doordat verschillende

partijen met elkaar conflicterende grondrechtenclaims kunnen formuleren. Zie hiervoor de paragraaf 10.

9. DE VRIJHEID VAN GODSDIENST OF LEVENSOVERTUIGING IN SAMENHANG MET HET GELIJKHEIDSBEGINSEL EN DE SCHEIDING VAN KERK EN STAAT

Een belangrijke functie van de belijdenisvrijheid is dat hieruit in samenhang met het gelijkheidsbeginsel een aanspraak op gelijk(waardig)e behandeling van de verschillende godsdienstige/levensbeschouwelijke groeperingen voortvloeit. Deze aanspraak houdt o.a. voor de staat de verplichting in om:

- - de verschillende godsdiensten gelijk(waardig) te behandelen;
- godsdiensten en niet-godsdienstige levensovertuigingen gelijk(waardig) te behandelen;
- - een ieder gelijk te behandelen zonder onderscheid naar godsdienst of levensovertuiging.^[115]

De eis van gelijkwaardige behandeling der verschillende godsdiensten vloeit voort uit art. 6 jo. 1 Gw. Zowel rechter als wetgever hanteren deze eis in relatie tussen islamitische en langer gevestigde religieuze stromingen. Zo besliste de Hoge Raad dat artikel 2, eerste lid, sub c, BBA, dat geestelijke ambtsdragers van ontslagbescherming uitsluit omwille van de vrijheid van godsdienst, om die reden eveneens dient te gelden voor de islamitische gebedsvoorganger, de imam.^[116] Evenzo vloeit hieruit voort dat de werkgever de wens van een werknemer om voor de viering van een godsdienstige feestdag vrij te krijgen niet verschillend mag waarderen naar gelang de godsdienst.^[117] En om dezelfde reden wordt in art. 10 Wom naast het klokgelui ook het oproepen tot het belijden van godsdienst of levensovertuiging (het tot gebed oproepen door de imam) genoemd.^[118]

De uit artikel 6 jo. 1 Gw voortvloeiende eis van gelijke behandeling geldt ook in relatie tot niet-godsdienstige en godsdienstige overtuigingen.^[119] Zo werd bepaald dat humanistisch vormingsonderwijs en godsdienstonderwijs een gelijkwaardige aanspraak op subsidie hebben. ^[120] Uiteraard werkt een en ander ook andersom, in de zin dat activiteiten die uitgaan van godsdienstige organisaties voor subsidiëring in aanmerking moeten komen indien dat geldt voor niet-godsdienstige instellingen. ^[121] Een en ander neemt overigens niet weg dat de overheid een zekere beleidsvrijheid toekomt.^[122] Tenslotte vereist het gelijkheidsbeginsel in samenhang met de belijdenisvrijheid dat de overheid geen zuiver godsdienstige of levensbeschouwelijke normen mag aanleggen.^[123] Daarnaast dient de overheid op bepaalde terreinen in het geheel af te zien van het stellen van eisen (of het verbinden van consequenties) aan de godsdienst of levensovertuiging van de persoon in kwestie, moet zich daar levensbeschouwelijk-neutraal tegenover opstellen. Te denken valt aan overheidsbe-noemingen (art. 3 Gw) en het personeelsbeleid in het openbaar onderwijs (artikel 23, derde lid, Gw).^[124]

Het beginsel van scheiding van kerk en staat is niet expliciet in de Grondwet of enige andere wet vastgelegd. Het wordt wel geacht besloten te liggen in het stelsel van de Grondwet. Het gelijkheidsbeginsel en de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging spelen hierbij een belangrijke rol. Anders gezegd: scheiding van kerk en staat geldt als concrete norm voor zover dit uit het samenstel van grondwettelijke bepalingen valt af te leiden. De artikelen 1 en 6 Gw zijn daarbij van bijzonder belang.^[125] Het beginsel van scheiding van kerk en staat houdt autonomie in van de beide sferen ten op zichte van elkaar. Iets concreter: het houdt in dat de overheid (kerk)genootschappelijke organisatievrijheid erkent en dat (kerk)genootschappen geen formele rol toekomt in het overheidsbesluitvormingsproces.^[126]

Mede in verband met de scheiding van kerk en staat (en breder: in verband met de artikelen 1 en 6 Gw afzonderlijk en gezamenlijk) wordt de vraag regelmatig aan de orde gesteld naar de geoorloofdheid van financiële ondersteuning van op godsdienst of levensovertuiging gestoelde organisaties. In 1983 werden bij wet de toch al niet met de geldontwaarding meegeëvolueerde – historische traktementsverplichtingen e.a. door de overheid afgekocht. Als gezegd, werd dit mogelijk gemaakt door een grondwetswijziging in 1972. Dat betekent echter niet dat nu geen enkele financiering van genootschappen op religieuze en levensbeschouwelijke grondslag door de centrale overheid plaatsvindt.^[127] Zo wordt geestelijke verzorging in overheidsinstellingen als de krijgsmacht en in justitiële instellingen door de overheid gefinancierd.^[128] Daarnaast zien wij directe financiële tegemoetkomingen wanneer zich (andere) bijzondere omstandigheden voordoen. Voorbeelden daarvan uit het recente verleden zijn vooral te vinden in de sfeer van kerken- of moskeebouw.^[129] Verder zijn er indirecte financiële tegemoetkomingen in de fiscale sfeer, denk aan fiscale regelingen voor ‘Anbi’s’, Algemeen nut beogende maatschappelijke instellingen. Uit het begrip ‘Anbi’ valt overigens al af te leiden dat deze voorzieningen niet tot godsdienstige of levensbeschouwelijke instellingen beperkt zijn.^[130] Een andere variant van (overigens in omvang beperkte) financiële steunverlening zien wij bij monumentenzorg die zich ook uitstrekt tot kerkelijke monumenten. De overheid streeft daarmee het doel na van behoud van cultureel erfgoed, niet het bevorderen van godsdienst. Ten derde zien wij dat de overheid wanneer zij financiële voorzieningen in het leven roept (bekostigingsarrangementen of subsidies) voor maatschappelijke doelen, activiteiten of organisaties, religieuze en levensbeschouwelijke organisaties daarin delen op gelijke voet als de niet-religieus of –levensbeschouwelijk georiënteerde equivalenten daarvan. De laatste jaren spelen vragen rond financiële verhoudingen tussen overheid en kerken of religieuze en levensbeschouwelijke organisaties vooral op lokaal niveau. Voor vragen hierover en andere lokale vragen rond de houding van de lokale overheid tot religie en levensovertuiging gaven het ministerie van BZK en de VNG gezamenlijk speciaal een handreiking uit.^[131]

Weliswaar is uit de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging sec geen aanspraak op financiering af te leiden,^[132] dit neemt niet weg dat de ‘sociale component’ van de vrijheid van godsdienst wel een legitimatie kan vormen voor financiële overheidsbetrokkenheid. Dit is met name het geval bij de bekostiging van geestelijke verzorging door de overheid. De redenering is dan dat het personen betreft die in een bijzondere relatie tot de overheid staan en voor wie door de omstandigheden waarin zij verkeren de reguliere geestelijke verzorging niet beschikbaar is.^[133] In de andere gevallen is het vooral in samenhang met het gelijkheidsbeginsel dat er wel zo een aanspraak in het leven geroepen kan worden. Als immers aan de ene (religieuze of levensbeschouwelijke) groepering bepaalde faciliteiten toegekend worden, kan dit beginsel met zich brengen dat aan de andere groeperingen hetzelfde gegund moet worden. Dezelfde redenering gaat op voor de verhouding tussen niet-religieuze of –levensbeschouwelijke organisaties in relatie tot organisaties die wel een dergelijke grondslag hebben. Aldus verkrijgt de belijdenisvrijheid, een klassiek vrijheidsrecht, aspecten van een sociaal grondrecht. Consensus bestaat er dat de scheiding van kerk en staat daarbij dan wel vereist dat de overheid de organisatorische zelfstandigheid respecteert en de hiervoor genoemde uitgangspunten in acht neemt. Ten aanzien van de concrete invulling hiervan is minder overeenstemming. Subsidiëring van algemeen-maatschappelijke activiteiten van religieuze en levensbeschouwelijke organisaties op het gebied van onderwijs (zie artikel 23, zevende lid, Gw), maatschappelijk werk, hulpverlening e.d. is aanvaard;^[134] zie de zojuist geschetste jurisprudentie. Het verlenen van financiële steun specifiek voor religieuze/levensbeschouwelijke activiteiten wordt echter soms in twijfel getrokken op grond van de scheiding van kerk en staat.^[135]

Scheiding van kerk en staat sluit samenwerking tussen overheid en kerken of andere religieuze of levensbeschouwelijke genootschappen en organisaties op religieuze of levensbeschouwelijke grondslag niet uit. Scheiding van kerk en staat in de zin als hierboven omschreven, vormt wel een randvoorwaarde voor die samenwerking: de eigen positie en verantwoordelijkheden van beide dienen in acht te worden genomen. Juist vanwege veranderingen in de rol en taakopvatting van de overheid en de veranderde relatie tussen de overheid en de samenleving komen meer dan voorheen het geval was ten tijde van het hoogtepunt van de klassieke sociale verzorgingsstaat, nieuwe samenwerkingsmodellen in het vizier. Te denken valt bijvoorbeeld aan samenwerking in het kader van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) of samenwerking via aanbestedingsprocedures.^[136]

10. DE HORIZONTALE WERKING VAN DE VRIJHEID VAN GODSDIENST OF LEVENSOVERTUIGING^[137]

In hoeverre heeft de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging horizontale werking? Regeringscommissaris Simons die zich ten tijde van de algehele grondwetsherziening van 1983 hierover uitliet, was van mening dat dit grondrecht zo gewichtig is dat het vermoedelijk de verst strekkende horizontale werking heeft, in de zin dat het slechts afwijkingen toestaat die tot de beperkingsclausule

herleidbaar zijn.^[138] Deze maatstaf is echter met name in contractuele relaties en verenigingsverbanden onhanteerbaar. Niet is in te zien hoe aanvaardbare beperkingen van de belijdenisvrijheid die voortvloeien uit het lidmaatschap van een organisatie of een overeenkomst herleid kunnen worden tot de op publiekrechtelijke verhoudingen toegesneden clausuleringen; bovendien is een dergelijk criterium te grof gezien de grote variëteit van primair door het privaatrecht beheerste verhoudingen. Het lijkt dan ook zinvoller onderscheid te maken tussen verschillende typen rechtsrelaties, en daarop toegesneden afwegingscriteria te hanteren.

Binnen de interne sfeer van een kerkgenootschap of ander genootschap op geestelijke grondslag komt aan 'ondergeschikten' (leden, ambtsdragers e.d.)^[139] geen beroep toe op de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging: veeleer komt dit beroep toe aan het genootschap. Dit recht omvat voor het individu in dit verband immers enkel de vrijheid om tot zo een genootschap toe te treden (en er uit te stappen);^[140] door toetreding doet het individu ten opzichte van deze organisatie van zijn vrijheid afstand, verplicht het zich aan haar doelstellingen en (haar interpretatie van de) grondslag te onderwerpen. In deze interne sfeer is de organisatie als totaliteit, gerepresenteerd door de leiding, krachtens de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging bevoegd de belijdenis te organiseren en zonodig door disciplinaire maatregelen conformiteit af te dwingen.^[141]

Dit betekent in concreto dat de rechter bij een geloofsgeschil tussen leiding en individuele leden of groepen van leden de interpretatie die de leiding van de in het geding zijnde dogma's, voorschriften e.d. geeft als de geldende heeft te aanvaarden^[142] (aldus wordt ook vermeden dat hij een inhoudelijk oordeel geeft omtrent geloofskwesties, een oordeel waartoe hij niet bevoegd is).^[143] Gaat de leiding naar aanleiding van een dergelijke controverse over tot disciplinaire maatregelen (berisping, schorsing, ontslag, excommunicatie etc.) dan zal een hiertegen voor de rechter aangevoerd beroep op de godsdienstige en levensbeschouwelijke belijdenisvrijheid niet slagen. (Uiteraard vloeit uit deze vrijheid wel voort dat de betrokkene te allen tijde uit de organisatie kan treden).^[144]

Een tweede te onderscheiden rechtssfeer betreft maatschappelijke instellingen als scholen, welzijnsorganisaties e.d. op bijzondere grondslag.^[145] Ook hier staat voorop dat de instelling op grond van haar vrijheid van godsdienst of levensovertuiging van haar personeelsleden en cliënten instemming met de grondslag mag vragen, waarbij haar uitleg van de grondslag uitgangspunt is; voorwaarde is overigens wel, dat die instelling op dat punt consistentie en helderheid betracht. Zo is het bestuur van een school op confessionele grondslag (richting) in principe niet verplicht een leerling toe te laten of te handhaven die volgens haar niet voldoet aan de criteria voortvloeiend uit de grondslag.^[146] Ook mag een bijzondere school (i.c. een katholieke school) een hoofddoekverbod voor leerlingen instellen.^[147] Evenzo mag een schoolbestuur van een werknemer

instemming met de grondslag vragen, en bij gedrag dat daarmee niet strookt tot weigering/ontslag overgaan;^[148] hetzelfde geldt voor andere instellingen op confessionele grondslag. Er is evenwel een tendens te bespeuren in de jurisprudentie^[149] waarin de vrijheid van deze instellingen op dit punt beperkt wordt.^[150]

Buiten de sfeer van organisaties waarin het godsdienstige of levensbeschouwelijke element overweegt, zal een beroep op de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging van de werknemer/cliënt veel eerder gehonoreerd worden, met name ook omdat die organisaties zich niet op die vrijheid kunnen beroepen. Zo zag de rechter het in een pachtcontract opgenomen beding om niet van geloofsovertuiging te veranderen als een ontoelaatbare aantasting van de geloofsen gewetensvrijheid.^[151] De Hoge Raad oordeelde dat een werknemer een snipperdag, gevraagd voor de viering van een voor hem belangrijke godsdienstige feestdag, dient te krijgen, tenzij de gang van zaken in het bedrijf door de afwezigheid van de werknemer ernstig geschaad zal worden.^[152] In dezelfde lijn liggen uitspraken waarin maatregelen, genomen omdat een werknemster uit geloofsovertuiging een hoofddoek draagt, in het algemeen niet aanvaard worden.^[153] In zaken als deze is sprake van een (nogal sterke) indirecte werking van de vrijheid van godsdienst: het grondrecht wordt als een zwaarwegend belang meegewogen bij de interpretatie en concretisering van open privaatrechtelijke normen.

Buiten organisatorische en contractuele verbanden kan veelal aan de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging directe horizontale werking toegekend worden, hetgeen inhoudt dat beperkingen van deze vrijheid slechts geoorloofd zijn voorzover zij binnen de betreffende clausuleringen vallen. Met name waar het gaat om de verkondiging, waarmee beoogd wordt anderen ervan te overtuigen dat hun godsdienst of overtuiging onjuist, zondig etc. is, valt dat te bepleiten. Een pluriforme samenleving als de onze vergt dat met betrekking tot zulke uitlatingen een verregaande tolerantie wordt opgebracht. De zorgvuldigheidsnorm van artikel 6:162 BW is weinig specifiek; sterker nog, het is de meest algemene privaatrechtelijke norm, die de rechter in zulke zaken wel erg grote interpretatiemarges biedt. Het is dan ook te gemakkelijk dat de Hoge Raad in de zaken tegen de Goerees zonder reserves aanvaard heeft dat de zorgvuldigheidsnorm grenzen kan stellen aan de vrijheid van geloofsverkondiging.^[154] Aldus wordt deze vrijheid gereduceerd tot een gewone afwegingsfactor in het kader van de rechterlijke concretisering van een open norm, komt haar zogenaamde sterke, directe horizontale werking er ten onrechte dus enkel op neer dat zij een algemeen ‘mee te wegen belang’ in dit rechterlijk interpretatieproces vormt en derhalve feitelijk slechts ‘zwakke’ horizontale werking heeft.^[155]

Vrijheid van godsdienst en levensovertuiging speelt ook een rol in het personen- en

familie recht, ook in de relatie tussen ouders en kinderen. Zo bepaalde de rechter op grond van de in art. 9 EVRM gewaarborgde vrijheid van godsdienst of levensovertuiging dat het ouders niet geoorloofd is om aan het (aan hun minderjarig kind) verlenen van toestemming om te huwen de voorwaarde te stellen dat het kind zich bij een kerkgenootschap inschrijft.^[156] De laatste uitspraak doet de vraag rijzen hoe ver het uit de belijdenisvrijheid voortvloeiende recht van ouders om hun kinderen overeenkomstig hun godsdienstige en levensbeschouwelijke normen op te voeden strekt. Als algemene maatstaf kan hiertoe dienen het criterium dat de Hoge Raad heeft aangelegd bij de uitleg van art. 27 IVBP: het in die bepaling neergelegde recht van minderheden om (onder andere) de eigen godsdienst te belijden en in de praktijk toe te passen mag niet zodanig worden uitgeoefend dat het de rechten en vrijheden van anderen (in casu de eigen kinderen) dreigt aan te tasten.^[157] Dit betekent onder andere dat onder omstandigheden de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging van het minderjarige kind met zich brengt dat het ouderlijk recht inzake de religieuze opvoeding heeft te wijken. In ieder geval vanaf zijn meerderjarigheid dient het kind vrij te zijn in zijn godsdienstige en levensbeschouwelijke keuzes;^[158] hetzelfde geldt beneden deze leeftijdsgrens voor zover de minderjarige geacht mag worden zelfstandig dit recht uit te kunnen oefenen, d.w.z. zodra hij voldoende geestelijke rijpheid bezit om in staat te zijn zijn eigen levensbeschouwing te bepalen.^[159] Vanuit dit oogpunt bezien handelen allen, ook de ouders, die meewerken aan het zgn. 'deprogrammeren' van minderjarige (en uiteraard ook meerderjarige) sekteleiden jegens dezen onrechtmatig, maken immers ernstig inbreuk op hun vrijheid van godsdienst of levensovertuiging.^[160]

11. RELEVANT VERDRAGSRECHT: HET EVRM, HET IVBP EN DE EU

Op de betekenis van de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging in de mensenrechtenverdragen wordt hier slechts kort ingegaan.

Voor een goed begrip van de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging in het verdragsrecht is op vergelijkbare wijze als bij de Nederlandse Grondwet niet alleen het artikel dat specifiek over vrijheid van godsdienst of levensovertuiging handelt van belang. Ook bepalingen over onderwijsvrijheid en gelijke behandeling bevatten verwijzingen naar godsdienst of levensovertuiging. Ook onder het verdragsrecht komen conflicterende grondrechtsaanspraken voor. Voor een goede duiding van van de betekenis van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging volgens de internationale mensenrechtenverdragen is dus ook internationale jurisprudentie van belang, vooral die van het Europees Hof voor de rechten van de mens dat het EVRM uitlegt. De betekenis daarvan is de laatste jaren sterk toegenomen vanwege de kwantitatieve toename van de jurisprudentie. Voor uitgebreide analyses zij dus verwezen naar andere geschriften.^[161]

In het kader van de bekende mensenrechtenverdragen dienen hier in elk geval

genoemd te worden artikel 9 EVRM en artikel 18 van het IVBP. Deze artikelen garanderen de vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst. Deze artikelen worden ook als ieder verbindende verdragsbepalingen in de zin van artikel 94 Gw. door de Nederlandse rechter toegepast. Artikel 9 EVRM omvat met name de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid zijn godsdienst of overtuiging alleen of met anderen, privé zowel als in het openbaar te belijden door de eredienst, door het onderwijzen ervan, door de praktische toepassing ervan en door het onderhouden van de geboden en voorschriften. Ingevolge het tweede lid kan dit recht enkel onderworpen worden aan wettelijke beperkingen die in een democratische samenleving nodig zijn in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of zedelijkheid of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen. Het IVBP bevat in artikel 18, respectievelijk in het eerste en derde lid, nagenoeg gelijkkluidende bepalingen; in rechtszaken is ook enkele keren hierop een beroep gedaan. In het navolgende wordt alleen artikel 9 EVRM besproken: aangenomen kan worden dat artikel 18 IVBP op dezelfde wijze als artikel 9 EVRM uitgelegd zal worden.

De in artikel 9 EVRM geformuleerde vrijheid van godsdienst en overtuiging wordt door de Nederlandse rechter in het algemeen restrictief opgevat.^[162] Volgens vaste jurisprudentie komt deze vrijheid niet de betekenis toe van het recht om de eigen religieuze of levensbeschouwelijke normen in de praktijk des levens op te volgen, valt derhalve niet samen met een ieders vrijheid wettelijke voorschriften aan zijn godsdienstige of levensovertuiging te toetsen.^[163] Een beroep op artikel 9 EVRM, gedaan om van een wettelijke plicht ontslagen te worden, is dan ook enkel zinvol indien de betreffende regeling betrekking heeft op het tot uiting brengen van godsdienst of levensovertuiging in enigerlei vorm, dat wil zeggen op handelingen die onderdeel uitmaken van een algemeen als zodanig erkende religieuze of levensbeschouwelijke praktijk. Meestal wordt geoordeeld dat de aangevallen regeling niet op het specifiek religieus-levensbeschouwelijke handelen betrekking heeft, zodat de betrokkene geen beroep op de in artikel 9 EVRM garandeerde vrijheid toekomt. Aldus is onder andere beslist ten aanzien van verzekeringsregelingen,^[164] de Kalkarheffing,^[165] verdedigingsplichten,^[166] de verplichting tot kennisgeving van een rituele slacht^[167] en het voor de verkrijging van een beginseltoestemming tot het opnemen van een pleegkind gestelde vereiste om in te stemmen met een eventuele bloedtransfusie.^[168] Soms laat de Nederlandse rechter in het midden of het gedrag in kwestie bestreken wordt door artikel 9, eerste lid, EVRM, en beslist hij dat de eventueel uit de bestreden regeling voortvloeiende beperkingen van de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging gerechtvaardigd zijn in het licht van artikel 9, tweede lid, EVRM. Deze weg is hem wel zeer gemakkelijk gemaakt door de jurisprudentie van de Hoge Raad. In het tweede Geertruidenbergarrest.^[169] overwoog deze dat de vraag, of een regeling (in casu een processieverbod) die de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging beperkt in overeenstemming is met artikel 9 EVRM, slechts dan ontkennend

beantwoord zou kunnen worden indien het ten enenmale ondenkbaar zou moeten worden geacht dat een wetgever deze regeling ter bescherming van de in het tweede lid genoemde belangen had kunnen treffen. Deze uiterst marginale toets vereiste slechts een beoordeling in abstracto: de rechter diende niet als maatstaf aan te leggen of deze regeling nu juist in dit concrete geval noodzakelijk was. Deze abstract-marginale maatstaf, in combinatie met de opvatting van de Hoge Raad dat het in artikel 9 EVRM geformuleerde recht ook door andere dan formele wetten beperkt kan worden,^[170] kan slechts in uitzonderingsgevallen leiden tot de conclusie dat het recht geschonden is. De rechter had dan ook geen moeite te beslissen dat een gemeentelijk optochtverbod behoudens vergunning,^[171] de Wet gewetensbezwaren militaire dienst,^[172] artikel 449 Sr.,^[173] wettelijke bepalingen met betrekking tot geslachtsnaamwijziging^[174] en de verplichting in het verkeer een helm te dragen^[175] te verenigen zijn met artikel 9, tweede lid, EVRM.

De Nederlandse rechter is inmiddels tot een meer concrete verdragstoetsing overgegaan en oordeelt in toenemende mate of de toepassing van de betreffende regeling in concreto verenigbaar is met bepalingen van internationaal recht.^[176] Het ligt - gegeven de bovengeschetste restrictieve interpretatie - in de lijn der verwachtingen dat een dergelijke toetsing aan art. 9 EVRM weinig consequenties voor het nationale recht zal hebben; wellicht zal de rechter met behulp van een enge uitleg nog eerder concluderen dat een aangevallen regeling buiten het bereik van deze bepaling valt. Een enkele keer heeft een beroep voor de Nederlandse rechter op artikel 9 EVRM wel succes. Zo ontsloeg het Hof Amsterdam een verdachte van alle rechtsvervolging die in strijd met de wet zgn. Ayahuasca-thee naar Nederland meebracht. Deze thee speelt een rol in de eredienst van een bepaald kerkgenootschap waarvan hij lid was. Via concrete toetsing achtte de het Hof de toepassing van de wet niet een noodzakelijke beperking in de zin van artikel 9, tweede lid, EVRM.^[177]

Wat het EU-Verdragsrecht betreft, dient naast de algemene incorporatie van het EVRM gewezen te worden op het Handvest van de Grondrechten van de EU. Artikel 10, eerste lid, van het Handvest is ontleend aan artikel 9, eerste lid, EVRM. Ook bij dit Handvest geldt dat andere bepalingen ervan ook relevant (kunnen) zijn uit een oogpunt van godsdienst en levensovertuiging. Van bijzondere betekenis is artikel 17 van het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie. Dit bepaalt dat de Unie ‘de status die kerken en religieuze verenigingen en gemeenschappen volgens het nationaal recht in de lidstaten hebben’ eerbiedigt en daaraan ‘geen afbreuk’ doet. Een vergelijkbare bepaling geldt voor ‘levensbeschouwelijke en niet-confessionele organisaties’. Het artikel gaat verder met de bepaling dat de Unie ‘een open, transparante en regelmatige dialoog met die kerken en organisaties [voert], onder erkenning van hun identiteit en hun specifieke bijdrage.’^[178]

12. JURISPRUDENTIE

- AbRvS 27 oktober 1994, Bijlage NJB 2 december 1994, afl. 43, nr. 45
- AbRvS 5 januari 1996, AB 1996, 179
- AbRvS 3 december 1998, AB 2000, 291

- AgRvS 3 april 1992, 483, AB 1992, 483

- ArRvS 26 mei 1978, AB 1978, 430
- ArRvS 30 november 1978, Yb 22, 557
- ArRvS 20 januari 1983, AB 1983, 389
- ArRvS 7 april 1983, AB 1983, 430
- ArRvS 1 augustus 1983, AB 1984, 532
- ArRvS 19 juni 1984, AB 1985, 79
- ArRvS 21 maart 1985, AB 1986, 16
- ArRvS 13 mei 1985, WORvS 1985, no. 2.93
- ArRvS 18 november 1985, AB 1986, 293
- ArRvS 18 december 1986, AB 1987, 260
- ArRvS 12 maart 1987, AB 1987, 287
- ArRvS 18 maart 1988, AB 1988, 342
- ArRvS 20 mei 1988, Gst. 6864, 5
- ArRvS 19 juli 1988, Gst. 6870, 2
- ArRvS 15 juli 1991, AB 1992, 27, Gst. 6931, 6
- ArRvS 16 juni 1993, AB 1994, 424

- Cgb 7 augustus 1995, RV 1995, 100
- Cgb 29 april 1999, AB 2000, 71

- CRvB 6 april 1966, AB 1966, 641
- CRvB 4 juni 1986, RSV 1987, 16
- CRvB 25 oktober 1990, TAR 1990, 243
- CRvB 14 maart 1991, TAR 1991, 105
- CRvB 17 november 1994, AB 1995, 322
- CRvB 29 december 1997, AB 1998, 125
- CRvB 24 februari 1998, JABW 1998, 72

- ECRM 8 maart 1976, D&R 5, 157
- ECRM 12 oktober 1978, D&R 19, 5
- ECRM 15 december 1983, D&R 37, 142 en 5 juli 1984, D&R 39, 267
- ECRM 8 maart 1985, D&R 42, 247
- ECRM 8 maart 1985, D&R 42, 247

- EHRM 27 juni 2000, Jewish liturgical association Cha'are Shalom Ve Tsedek v. Frankrijk

- HMG 23 november 1977, MRT 1978, 155

- Hof Amsterdam 6 september 2011 (200.086.954/01), BR 6764
  - Hof Amsterdam 24 februari 2012 (zaaknr. 23-001916-09)
  - Hof Amsterdam (belastingkamer) 17 oktober 2013 (zaaknr. 12/00652)
  - Hof Arnhem 25 oktober 1948, AB 1949, 584
  - Hof Arnhem 24 juni 1958, NJ 1959, 473
  - Hof Arnhem 15 november 1958, NJ 1959, 472
  - Hof Arnhem 11 juli 1984, NJ 1985, 536
  - Hof Arnhem 29 mei 1987, NJ 1987, 816; AB 1988, 275
  - Hof Den Bosch 22 december 1989, NJ 1990, 487
  - Hof Den Haag 30 juni 1978, BNB 1979, 230
  - Hof Den Haag 9 juni 1999, AB 1999, 328
  - Hof Den Haag 18 november 2002, Zknr. 2200359302
  - Hof Leeuwarden 16 maart 1989, NJ 1989, 810
-
- Hof van Discipline voor de advocatuur, 11 december 2009, 5499
-
- HMG 23 november 1977, MRT 1978, 155
-
- HR 25 april 1856, W 1744
  - HR 3 april 1857, W 1840
  - HR 23 juli 1946, NJ 1947, 1
  - HR 15 februari 1957, NJ 1957, 201
  - HR 13 april 1960, NJ 1960, 436
  - HR 19 januari 1962, NJ 1962, 107
  - HR 13 maart 1963, AB 1963, 610
  - HR 25 juni 1963, NJ 1964, 239
  - HR 30 mei 1967, NJ 1968, 64
  - HR 16 januari 1968, NJ 1969, 2
  - HR 4 november 1969, NJ 1970, 127
  - HR 22 juni 1971, NJ 1972, 31
  - HR 9 april 1976, NJ 1976, 409
  - HR 8 november 1977, NJ 1978, 117
  - HR 1 juli 1982, NJ 1983, 201
  - HR 21 februari 1984, DD 1984, 285
  - HR 30 maart 1984, AB 1984, 366; NJ 1985, 350
  - HR 15 maart 1985, NJ 1986, 191
  - HR 30 mei 1986, NJ 1986, 702
  - HR 31 oktober 1986, NJ 1987, 173
  - HR 5 juni 1987, AB 1988, 276; NJ 1988, 702
  - HR 22 januari 1988, AB 1988, 96; NJ 1988, 891
  - HR 18 oktober 1988, NJ 1989, 476
  - HR 2 februari 1990, NJ 1991, 289
  - HR 20 oktober 1995, NJ 1996, 330

- HR 26 april 2000, NJB 2000, p. 1300
- HR 12 mei 2000, NJB 2000, p. 1112
- HR 9 januari 2007 (AZ2497)

- KB 14 november 1968, AB 1969, 123
- KB 30 juni 1975, AB 1976, 132
- KB 30 november 1979, AB 1980, 123
- KB 4 december 1984, AB 1985, 163
- KB 2 maart 1984, AB 1984, 288
- KB 23 september 1986, WORvS 1986, 1.6
- KB 3 februari 1990, AB 1990, 235, AA 1990, 835

- Ktg. Alphen aan den Rijn 22 maart 1994, NJCM-Bulletin 1994, p. 569
- Ktg. Amsterdam 11 februari 1983, AB 1983, 277
- Ktg. Apeldoorn 30 november 1994, Prg. 1995, 4271
- Ktg. Enschede 18 december 1986, Prg. 1987, 2670
- Ktg. Gorinchem 8 november 1982, NJ 1983, 383
- Ktg. Maastricht 31 augustus 1988, Prg. 1989, 3188; 350
- Ktg. Zwolle 7 maart 1991, NJCM-Bulletin 1991, 302

- Pres. Rb. Amsterdam 21 maart 1985, KG 1985, 104
- Pres. Rb. Arnhem 9 september 1987, KG 1987, 440
- Pres. Rb. Breda 15 januari 1986, KG 1986, 78
- Pres. Rb. Dordrecht 5 maart 1996, KG 1996, 127
- Pres. Rb. Groningen 22 november 1995, KG 1996, 18
- Pres. Rb. Maastricht 12 september 1974, Yb 17, 672
- Pres. Rb. 's-Hertogenbosch, 25 juni 1985, KG 1985, 217

- Rb. Amsterdam 3 oktober 1974, NJ 1977, 88
- Rb. Amsterdam, 23 juni 2011 (Zaaknr.: 13/425046-09)
- Rb. Arnhem 24 december 1987, Prg. 1988, 2895
- Rb. Den Haag 25 september 1992, KG 1993, 52. Rb. Den Haag 28 maart 1997, NJ 1998, 342
- Rb. Den Haag 6 oktober 1998, AB 1999, 150
- Rb. Dordrecht 27 juni 1973, NJ 1973, 432
- Rb. Haarlem, 4 april 2011 (zaak/rolnr.: 502067 / VV EXPL 11-29), BQ 0063
- Rb. Rotterdam 21 augustus 1995, NJ 1996, 211
- Rb. Zwolle 9 oktober 1986, NJ 1987, 524

- VzArRvS 20 juni 1985, RV 1985, 118
- VzArRvS 17 oktober 1985, AB 1986, 288
- VzArRvS 20 juni 1985, RV 1985, 118
- VzArRvS 14 november 1986, Gst. 6836, 7
- VzArRvS 18 februari 1988, AB 1988, 312

- VzArRvS 16 februari 1989, Gst. 6883, 11, AB 1990, 9, AA 1990, 398
- VzArRvS 16 november 1989, AB 1990, 204, Gst. 6903, 7
- VzArRvS 17 augustus 1990, AB 1991, 44
- VzArRvS 6 augustus 1991, AB 1992, 53

13. LITERATUUR

- P. de Beer, 'Waarom vrijheid van godsdienst uit de Grondwet kan', in: *Socialisme en Democratie*, 2007/10, p. 18-24
- Ton Bernts, (red.) *Boodschap aan de kerken? Religie als sociaal en moreel kapitaal*. (KASKI-reeks. Deel 7.) Zoetermeer: Meinema 2004
- Sophie van Bijsterveld, 'Scheiding van kerk en staat: een klassieke norm in een moderne tijd', in: W.B.H.J. van de Donk et.al., (red.), *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatieve (WRR-Verkenning)*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2006, p. 227-259
- Sophie van Bijsterveld, *Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie*, 2de druk, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2009
- Sophie van Bijsterveld, 'Negotiating the Unfamiliar: Reflections from The Netherlands on the Archbishop of Canterbury's Lecture', in Rex Ahdar, Nicholas Aroney (eds.), *Shari'a in the West*, O.U.P.: Oxford, 2010, p.207-222
- Sophie van Bijsterveld, *Burger tussen religie, staat en markt*, oratie, Tilburg 2012
- Sophie van Bijsterveld, 'De staat als 'neutral organiser of religions'? Een analyse van de rechtspraak van het Europees Hof voor de rechten van de mens (I), in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2013 (4), nr.1, p.44 – 64; en id., (II), in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2013 (4), nr.2, p.34 – 58
- M.M. den Boer, *Artikel 6 Grondwet: vrijheid van godsdienst en levensovertuiging*, NJCM-Bulletin 1987, p. 110-127
- M.M. den Boer, *Een goede raad inzake de universiteit voor de humanistiek?*, NJB 1989, p. 564-565
- M.J. Bokma, H.P. Vonhögen, *Artikel 6 en artikel 9 Grondwet: zwakke waarborgen, gebrekkige uitwerking*, in: M.C. Burkens, M.J. Sluijs (red.), *De wetgeving ter uitvoering van Hoofdstuk 1 van de Grondwet*, Zwolle 1988, p. 97-119
- Emo Bos, *Souvereniteit en Religie. Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten*, Hilversum: Verloren 2009
- Emo Bos, 'Godsdienstopolitiek onder de Oranjevorsten', in: Sophie van Bijsterveld, Richard Steenvoorde (red.), *200 jaar Koninkrijk: religie, staat en samenleving*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, p. 17-43
- Wibren van der Burg, *Het ideaal van de neutrale staat. Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur (oratie EUR)*, Den Haag: BJu 2009
- M.C. Burkens e.a., *Actuele ontwikkelingen en problemen op het terrein van de gelding van grondwettelijke grondrechten*, in: J.B.J.M. ten Berge e.a. (red.), *Recht als norm en als aspiratie*, Nijmegen 1986, p. 286-303
- Paul Cliteur, 'Criteria voor juridisch te beschermen godsdienst', in: *Nederlands Juristenblad* 2012, nr. 44-45, p. 3090-3096

- Commissie-Hirsch Ballin, Eindrapport Overheid, Godsdienst en Levensovertuiging, Den Haag 1988
- Paul Dekker et.al. (red.), Breekpunt of bindmiddel. Religieus engagement in de civil society, Zoetermeer: Meinema 2011
- I.A. Diepenhorst, De verhouding tussen kerk en staat in Nederland, Utrecht z.j.
- J.E. Doek e.a., Rechten van jeugdigen en gezag van ouders, NJB 1975, p. 97-104
- J.E. Doek, Polio, ook een zaak voor justitie, Maandblad Geestelijke Volksgezondheid 1978, p. 637-652
- A.M. Donner, Grondrechten en constitutionele rechten, in: J.F. Glastra van Loon e.a. (red.), Speculum Langemeijer, Zwolle 1973, p. 15-28
- W.B.H.J. van de Donk et.al., (red.), Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie (WRR-Verkenning), Amsterdam: Amsterdam University Press 2006
- K.J.H. Dorren, Op de grens van recht en theologie, NJB 1954, p. 709-714
- Pien van den Eijnden, Joyce Overdijk-Francis, in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, 2010 (1), nr.2. p. 5-18
- Carolyn Evans, Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights, Oxford: Oxford University Press
- Silvio Ferrari, 'De christelijke wortels van de seculiere staat', in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid 2012 (3) 3, p. 5-17
- Beatrice de Graaf, 'Religie als probleem van orde en veiligheid. Salafisme onder vuur', in: Sophie van Bijsterveld, Richard Steenvoorde (red.), 200 jaar Koninkrijk: religie, staat en samenleving, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, p.353-375
- Beatrice de Graaf, 'Religie als probleem van orde en veiligheid. Salafisme onder vuur', in: Sophie van Bijsterveld, Richard Steenvoorde (red.), 200 jaar Koninkrijk: religie, staat en samenleving, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, p.353-375
- G.A. den Hartogh, 'Een martelaarskroontje voor Van Dijke', in: Nederlands Juristenblad 1998, p. 2017-2020
- Marcel ten Hooven, 'Hoe anders mag je nog zijn in Nederland', in: Christendemocratische Verkenningen 2008, nr. 4 (Winter), p.259-271
- Marcel ten Hooven, Theo de Wit (red.), Ongewenste goden. De publieke rol van religie in Nederland, Nijmegen: SUN 2006
- Esther Janssen, Aernout J. Nieuwenhuis, 'De verhouding tussen vrijheid van meningsuiting en discriminatie in het Wilders-proces: en erna?: een analyse van "het proces van de eeuw' in: NJCM-bulletin (Nederlands tijdschrift voor de mensenrechten) 2012 (37), nr. 2, p.177-207
- A.K. Koekkoek, Grenzen aan grondrechten, in: A.W. Heringa e.a., Gelijk behandelen, Zwolle 1991, p. 29-54
- Ben Koolen, 'Integratie en religie. Godsdienst en levensovertuiging in het integratiebeleid etnische minderheden', in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, 2010 (1) 1, p. 5-26
- Ben Koolen, 'Het smalle pad van Jan Donner. De ontstaansgeschiedenis van de Lex Donner 1932', in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid 2011 (2) 1, p. 72-85

- Ben Koolen, 'Scheiding tussen kerk en staat als bevrijding', in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid 2012 (3) 2, p. 87-103
- C.A.J.M. Kortmann, De vrijheid van godsdienst en levensovertuiging in de nieuwe Grondwet, in: Godsdienstvrijheid (Handelingen van het Thijmgenootschap), Deventer 1983, p. 55-67
- C.A.J.M. Kortmann, De Grondwetsherzieningen 1983 en 1987, 2de druk, Deventer: Kluwer 1987
- B.C. Labuschagne, Godsdienstvrijheid en niet-gevestigde religies, Groningen 1994
- B.C. Labuschagne (red.), Religie als bron van sociale cohesie in de democratische rechtsstaat?, Nijmegen: Ars Aequi 2004
- Ian Leigh, Rex Ahdar, 'Post-Secularism and the European Court of Human Rights: Or How God Never Really Went Away', in: The Modern Law Review 2012, p.1064-1098
- Ian Leigh, 'New Trends in Religious Liberty and the European Court of Human Rights', in: Ecclesiastical Law Journal, 2012, p.266-279
- Donald Loose et.al., Religie in het publieke domein. Fundament en fundamentalisme, Budel: Damon 2007
- J.M.M. Maeijer, Rechtspersonen, godsdienst en levensovertuiging, Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 49-No. 2, Amsterdam 1986
- Marcel Maussen, Ruimte voor de islam? Stedelijk beleid, voorzieningen, organisaties, Apeldoorn/Antwerpen: Het Spinhuis 2006
- Marcel Maussen, Constructing Mosques. The governance of Islam in France and the Netherlands, diss. Amsterdam (UvA) 2009
- A.J. Nieuwenhuis, C.M. Zoethout (red.), Rechtsstaat en Religie. (Staatsrechtconferentie 2008), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2009
- F.T. Oldenhuis, Rechtsvinding van de burgerlijke rechter in kerkelijke conflicten, Groningen 1977
- F.T. Oldenhuis et.al., Schurende relaties tussen recht en Religie, Assen: Van Gorcum 2007
- F.T. Oldenhuis (red.), Religie op de werkvloer, Heerenveen: Protestantse Pers 2013
- F.T. Oldenhuis, Een neutrale staat: kreet of credo? Heerenveen: Protestantse Pers 2009
- W.H. den Ouden, Kerk onder patriottenbewind. Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795-1801 (diss. Groningen), Zoetermeer: Boekencentrum 1994
- J. Peet/B.P. Vermeulen, Gelijkheid bij wet?, Nijmegen/Baarn 1991
- P.T. Pel, Geestelijken in het recht. De rechtspositie van geestelijke functionarissen in het licht van het eigen recht van de kerken en religieuze gemeenschappen in de Nederlandse rechtsorde, Den Haag: BJu 2013
- J. Plooy, Strafbare godslastering, s.l. [Amsterdam]: Buijten en Schipperheijn 1986

- Henk Post, *Gelijkheid als nieuwe Religie*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2010
- Henk Post, *Godsdienstvrijheid aan banden. Een essay over het probleem van de godsdienst in het publieke domein*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2011
- Paul van Sasse van Ysselt, 'Financiële verhoudingen tussen overheid, kerk en religieuze organisaties', in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 2013 (4), nr.1, p. 65-86
- P. Schnabel, *Tussen stigma en charisma*, Deventer 1982
- Ineke Secker, *Het kammervolle bestaan van de departementen van Eredienst*, in: C.C. van Baalen et.al. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2005. God in de Nederlandse politiek*, p.63-75
- Richard Steenvoorde, 'In het algemeen belang? Het algemeen nut-criterium in recente wetgeving en jurisprudentie met betrekking tot kerken en religieuze instellingen', in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 2011 (2) 1, p. 30-42
- Richard Steenvoorde, Ernst Hirsch Ballin, 'Een herleving van de departementen van eredienst?', in: Sophie van Bijsterveld, Richard Steenvoorde (red.), *200 jaar Koninkrijk: religie, staat en samenleving*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, p. 325-352
- Maurice van Stiphout, 'Scheiding van kerk en staat als oorzaak van kerkvernieuwing. Een verrassende transformatie van de rooms-katholieke kerk in de negentiende en twintigste eeuw', in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2013 (3) 3, p.22-37
- Maurice van Stiphout., *Scheiding van kerk en staat en de ontwikkeling van de kerk tot een zelfstandige geloofsgemeenschap. Studies over de rooms-katholieke kerk vanuit juridisch perspectief (1790-1965)*, (diss. Groningen), Den Haag: BJu 2011
- B.A.M. van Stokkum, H.J. B. Sackers, J.-P. Wils, *Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen: een inventariserende studie (WODC)*, 's-Gravenhage: BJu 2007
- B.G. Tahzib, *Freedom of Religion or Belief*, Den Haag 1995
- A.B. Terlouw, J.L.W. Broeksteeg (red.), *Overheid, recht en Religie*, Deventer: Kluwer 2011
- Tweelink religie en publiek domein. Handvatten voor gemeente, Den Haag: VNG /BZK 2009
- S.J. Vellenga, 'Religieuze tolerantie op haar retour? Hete discussies, kalme reacties en bedenkelijke effecten', in: *Religie en Samenleving*, 7 (2012) 1, p. 110-126
- S.J. Vellenga, 'Religieuze orthodoxie als bedreiging, Verschuivingen in het publiek debat', in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2011 (2) 2, p. 7-22
- B.P. Vermeulen, 'Wie bepaalt de reikwijdte van grondrechten?', in: *Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie en Rechtstheorie* 1992, p. 16-46
- B.P. Vermeulen, *De vrijheid van geweten, een fundamenteel rechtsprobleem*, diss. EUR, Arnhem 1989
- B.P. Vermeulen, *De Goerees en de kardinaal, ofwel: vrijheid van godsdienst*

versus discriminatieverbod, in: L. Heyde e.a. (red.), *Begrensde vrijheid (Scheltensbundel)*, Zwolle 1989, p. 258-278

- B.P. Vermeulen, *Algemene beperkingen, redelijke uitleg en redelijke toepassing van grondrechten*, *RegelMaat* 1990, p. 78-85

- B.P. Vermeulen, *De Goerees en de kardinaal, ofwel: vrijheid van godsdienst versus discriminatieverbod*, in: L. Heyde e.a. (red.), *Begrensde vrijheid (Scheltensbundel)*, Zwolle 1989, p. 272-273

- B.P. Vermeulen, *Article 9*, in: *Van Dijk/Van Hoof* 1998

- Ben Vermeulen, 'Waarom godsdienstvrijheid in de Grondwet moet blijven', in: *Socialisme en Democratie* 2008/3, p. 14-26

- Ben Vermeulen en Bahija Arrass, 'De reikwijdte van de vrijheid van godsdienst in een pluriforme samenleving', in: A.J. Nieuwenhuis, C.M. Zoethout (red.), *Rechtsstaat en religie (Staatsrechtconferentie 2008, UvA)*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2009, p.59-87

- Jurn de Vries, 'De levensbeschouwelijke identiteit van de ongebonden geestelijk verzorger', in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2013 (4) 3, p.6-15

- Jurn de Vries, 'Tijd voor een ruimere eedspraktijk. Laat ieder de eed afleggen volgens eigen godsdienstige gezindheid', in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2012 (3), p. 5-20

- Sohail Wahedi, 'Wederrechtelijkheid van jongensbesnijdenis. Een ethische uitdaging voor het strafrecht?' in: *Nederlands Juristenblad* 2012, nr. 44-45, p. 3097-3105

- WI-CDA (Maarten Neuteboom), *Geloof in de samenleving. Christendemocratische reflecties op religie en levensbeschouwing in het publieke domein*, Den Haag: WI-CDA 2013

Anton van Wijk, Bo Bremmers, Manon Hardeman, Tjaza Appelman, Henk Ferwerda (Bureau Beke), *Het warme bad en de koude douche. Een onderzoek naar misstanden in nieuwe religieuze bewegingen en de toereikendheid van het instrumentarium voor recht en zorg*, WODC, Ministerie van V&J, 2013

- R.E. de Winter, 'Godsdienst als alibi', in: *Nederlands Juristenblad* 1996, p. 1-8

- T.A.M. Witteveen, *Overheid en nieuwe religieuze bewegingen*, diss. RUG, Den Haag 1984, *Kamerstukken II* 1983-1984, 16 635, nr. 4

- Thijs Wöltgens, 'Schrappen van artikel 6 maakt onseen gidsland voor dictaturen', in: *Socialisme en Democratie* 2007/11-12, p. 10-11

- Nelleke van Zessen, Ben Koolen, 'Geestelijke verzorging in de gevangenis', in: *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* 2013 (4) 1, p 2013 (4) 1, p. 29-43

Algemeen:

- *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid* (Den Haag: BJU)

14. HISTORISCHE VERSIES

Eerste lid:

Art. 190 Gw 1815: De volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd (art. 188 Gw 1840).

Art. 164 Gw 1848: Ieder belijdt zijn godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid, behoudens de bescherming der maatschappij en harer leden tegen de overtreding der strafwet (art. 167 Gw 1887; art. 168 Gw 1922; art. 174 Gw 1938; art. 181 Gw 1953).

Tweede lid:

Art. 135 Gw 1814: Alle openbare uitoefening van Godsdienst wordt toegelaten, voor zoo verre dezelve niet kan gerekend worden eenige stoornis aan de publieke orde en rust te zullen toebrengen.

Art. 193 Gw 1815: Geene openbare oefening van Godsdienst kan worden belemmerd, dan ingevalle dezelve de openbare orde of veiligheid zoude kunnen storen (art. 191 Gw 1840).

Art. 167 Gw 1848: Alle openbare godsdienstoefening binnen gebouwen en besloten plaatsen wordt toegelaten, behoudens de noodige maatregelen ter verzekering der openbare orde en rust.

Onder dezelfde bepaling blijft de openbare godsdienstoefening buiten de gebouwen en besloten plaatsen geoorloofd, waar zij thans naar de wetten en reglementen is toegelaten (art. 170 Gw 1887; art. 171 Gw 1922; art. 177 Gw 1938; art. 184 Gw 1953).

NOTEN

1. Het commentaar van de hand van B.P. Vermeulen, zoals gepubliceerd in de tweede en de derde druk, is voor de editie 2013 herzien en bewerkt door S.C. van Bijsterveld.
2. Deze paragraaf is een geactualiseerde versie van de tweede druk van het commentaar.
3. Zie in deze zin B.P. Vermeulen, *De vrijheid van geweten, een fundamenteel rechtsprobleem*, diss. EUR, Arnhem 1989, p. 42 e.v. en 56 e.v.
4. Als zodanig kunnen niet gelden de godsdienstvrede van Augsburg (1555), gebaseerd op het beginsel cuius regio, eius religio (de vorst bepaalt welke religie in zijn territorium toegelaten is), noch de Franse tolerantie edicten (zoals de Edicten van Amboise (1563) en Nantes (1598)), die alleen aan rooms katholieken en hugenoten godsdienstvrijheid toekenden. Zie Vermeulen 1989, p. 56- 58.
5. Hierover I.A. Diepenhorst, *De verhouding tussen kerk en staat in Nederland*, Utrecht z.j., p. 62 e.v. Diepenhorst wijst er echter op dat de godsdienstwetten ten aanzien van andersgelovigen veelal niet of nauwelijks uitgevoerd werden, zodat de Republiek een gematigde godsdienstvrijheid kende.
6. Zie hierover S.C. den Dekker- Van Bijsterveld, *De verhouding tussen kerk en staat in het licht van de grondrechten*, Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink 1988, p. 10 e.v.; zie voor de eerste helft van de 19de eeuw in het bijzonder, Emo Bos,

- Souvereniteit en Religie. Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten, Hilversum: Verloren 2009, en Emo Bos, 'Godsdienstpolitiek onder de Oranjevorsten', in: Sophie van Bijsterveld, Richard Steenvoorde (red.), 200 jaar Koninkrijk: religie, staat en samenleving, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, p. 17- 43. Zie voorts Ben Koolen, 'Scheiding tussen kerk en staat als bevrijding', in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid 2012 (3) 2, p. 87- 103.
7. Zie over de financiële verhouding tussen kerk en staat in de Bataafse Republiek, W.H. den Ouden, Kerk onder patriottenbewind. Kerkelijke financiën en de Bataafse Republiek 1795- 1801 (diss. Groningen), Zoetermeer: Boekencentrum 1994.
  8. Zie over de betrekkelijkheid van 'ontvlechting' c.q. het veranderde karakter van overheidsoptreden ten opzichte van kerk en godsdienst, Richard Steenvoorde, Ernst Hirsch Ballin, 'Een herleving van de departementen van eredienst?', in: Sophie van Bijsterveld, Richard Steenvoorde (red.), 200 jaar Koninkrijk: religie, staat en samenleving, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, p. 325- 352. Over de voormalige departementen van eredienst als zodanig, Ineke Secker, Het kommervolle bestaan van de departementen van Eredienst, in: C.C. van Baalen et.al. (red.), Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2005. God in de Nederlandse politiek, p.63- 75. Zie ten aanzien van de islam, Beatrice de Graaf, 'Religie als probleem van orde en veiligheid. Salafisme onder vuur', in: Sophie van Bijsterveld, Richard Steenvoorde (red.), 200 jaar Koninkrijk: religie, staat en samenleving, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, p. 353- 375.
  9. Art. 135 Gw. 1814, art. 193 Gw. 1815, art. 167 Gw. 1848 (art. 184 Gw. 1972); thans art. 6 Gw.
  10. Art. 134 Gw. 1814; art. 191 Gw. 1815; art. 165 Gw. 1848 (art. 182 Gw. 1972) spreekt dit beginsel uit voor alle (dus niet alleen de bestaande, gevestigde) kerkgenootschappen. Thans wordt dit beginsel gewaarborgd door art. 6 jo. 1 Gw.
  11. Art. 134 Gw. 1814; art. 192 Gw. 1815; art. 166 Gw. 1848 (art. 183 Gw. 1972); berust thans op art. 6 jo. 1 Gw. en art. 3 Gw.
  12. Zie hierover Sophie van Bijsterveld, Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie, 2de druk, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2009. Zie ook T.A.M. Witteveen, Overheid en nieuwe religieuze bewegingen, diss. RUG, Den Haag 1984, Kamerstukken II 1983 1984, 16 635, nr. 4, p. 18.
  13. Art. 1, eerste lid: 'Aan alle kerkgenootschappen is en blijft de volkomen vrijheid verzekerd alles wat hunne godsdienst en de uitoefening daarvan in hunnen eigen boezem betreft, te regelen.' Het beginsel van kerkelijke autonomie werd in feite reeds eerder aanvaard, onder andere blijkens art. 170

- Gw. 1848 (art. 187 Gw. 1972), dat het recht van placet (overheidstoezicht op de afkondiging van kerkelijke voorschriften en op de briefwisseling met hoofden van kerkgenootschappen) afschafte. Zie over de overheidsbemoeyenis met kerk en religie in die tijd verder Emo Bos, *Souvereniteit en Religie. Godsdienstvrijheid onder de eerste Oranjevorsten*, Hilversum: Verloren 2009, en Emo Bos, 'Godsdienstpolitiek onder de Oranjevorsten', in: Sophie van Bijsterveld, Richard Steenvoorde (red.), *200 jaar Koninkrijk: religie, staat en samenleving*, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, p. 17- 43.
14. Art. 186 schreef de Koning voor er voor te waken dat de kerkgenootschappen zich aan de wet houden; voor art. 187 zie de vorige noot.
  15. Zie hierover Den Dekker- Van Bijsterveld 1988, p. 48 e.v.; zie ook C.A.J.M. Kortmann, *De Grondwetsherzieningen 1983 en 1987*, 2de druk, Deventer: Kluwer 1987, p.78- 83.
  16. Zie de Wet van 17 april 1997 tot wijziging van bepalingen van verschillende wetten in verband met de erkenning van de vrijheid van levensovertuiging als grondrecht, *Stb.* 1997, 192.
  17. Zie hieromtrent Burkens 1989, p. 114 e.v. Zie ook C.A.J.M. Kortmann, *De Grondwetsherzieningen 1983 en 1987*, 2de druk, Deventer: Kluwer 1987, p.78- 83. Zie voor een relativering bij de toepassing van de beperkingssystematiek, hierna paragraaf 6.
  18. Vgl. art. 181 Gw. 1972 ('behoudens (...) de overtreding der strafwet') en art. 184, eerste lid, Gw. 1972 ('behoudens de nodige maatregelen ter verzekering der openbare rust').
  19. Vgl. art. 184, tweede lid, Gw. 1972: godsdienstoefening buiten gebouwen en besloten plaatsen is 'geoorloofd waar zij thans (= 1848) naar de wetten en reglementen is toegelaten'.
  20. Zie hierover Sophie van Bijsterveld, *Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie*, 2de druk, Nijmegen: Wolf Publishers 2009, met name de hoofdstukken 6 en 8. Zie over de verhouding tot artikel 1 Gw. Zie ook Henk Post, *Gelijkheid als nieuwe Religie*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2010; zie ook Marcel ten Hooven, 'Hoe anders mag je nog zijn in Nederland', in: *Christendemocratische Verkenningen* 2008, nr. 4 (Winter), p.259- 271. Zie verder het commentaar op artikel 1, waar ook wordt ingegaan op de rechtspraak inzake het zgn. 'vrouwenstandpunt' van de SGP (zie daarvoor ook het commentaar op artikel 3).
  21. Zie afgezien van de verder in dit commentaar genoemde literatuur van het laatste anderhalf decennium, ook B.C. Labuschagne (red.), *Religie als brond van sociale cohesive in de democratische rechtsstaat?*, Nijmegen: Ars Aequi 2004; Marcel ten Hooven, Theo de Wit (red.), *Ongewenste goden. De*

- publieke rol van religie in Nederland, Nijmegen: SUN 2006; F.T. Oldenhuis et.al., Schurende relaties tussen recht en Religie, Assen: Van Gorcum 2007; W.B.H.J. van de Donk et.al., (red.), Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie (WRR- Verkenning), Amsterdam: Amsterdam University Press 2006; Donald Loose et.al., Religie in het publieke domein. Fundament en fundamentalisme, Budel: Damon 2007; A.J. Nieuwenhuis, C.M. Zoethout (red.), Rechtsstaat en Religie. (Staatsrechtconferentie 2008), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2009.
22. Zie ook Henk Post, Godsdienstvrijheid aan banden. Een essay over het probleem van de godsdienst in het publieke domein, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2011; zie ook S.J. Vellenga, ‘Religieuze tolerantie op haar retour? Hete discussies, kalme reacties en bedenkelijke effecten’, in: Religie en Samenleving, 7 (2012) 1, p. 110- 126; en id., ‘Religieuze orthodoxie als bedreiging, Verschuivingen in het publiek debat’, in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid 2011 (2) 2, p. 7- 22; alsmede Beatrice de Graaf, ‘Religie als probleem van orde en veiligheid. Salafisme onder vuur’, in: Sophie van Bijsterveld, Richard Steenvoorde (red.), 200 jaar Koninkrijk: religie, staat en samenleving, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, p.353- 375; Richard Steenvoorde, Ernst Hirsch Ballin, ‘Een herleving van de departementen van eredienst?’, in: Sophie van Bijsterveld, Richard Steenvoorde (red.), 200 jaar Koninkrijk: religie, staat en samenleving, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, p. 325- 352.
23. Zie over jongensbesnijdenis, Sohail Wahedi, ‘Wederrechtelijkheid van jongensbesnijdenis. Een ethische uitdaging voor het strafrecht?’ in: Nederlands Juristenblad 2012, nr. 44- 45, p. 3097- 3105.
24. Vgl. P. de Beer, ‘Waarom vrijheid van godsdienst uit de Grondwet kan’, in: Socialisme en Democratie, 2007/ 10, p. 18- 24; en R.E. de Winter, ‘Godsdienst als alibi’, in: Nederlands Juristenblad 1996, p. 1- 8; daartegen Thijs Wöltgens, ‘Schrappen van artikel 6 maakt onseen gidsland voor dictaturen’, in: Socialisme en Democratie 2007/ 11- 12, p. 10- 11; Ben Vermeulen, ‘Waarom godsdienstvrijheid in de Grondwet moet blijven’, in: Socialisme en Democratie 2008/ 3, p. 14- 26; en Ben Vermeulen en Bahija Arrass, ‘De reikwijdte van de vrijheid van godsdienst in een pluriforme samenleving’, in: A.J. Nieuwenhuis, C.M. Zoethout (red.), Rechtsstaat en religie (Staatsrechtconferentie 2008, UvA), Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2009, p.59- 87, m.n. p. 66 e.v.. Zie hierover ook WI- CDA (Maarten Neuteboom), Geloof in de samenleving. Christendemocratische reflecties op religie en levensbeschouwing in het publieke domein, Den Haag: WI- CDA 2013.
25. Daarbij komt behalve waardegeladen vraagstukken vooral aan de orde het al

- of niet bindende karakter van religie. Zie hierover onder meer Ton Bernts, (red.) Boodschap aan de kerken? Religie als sociaal en moreel kapitaal. (KASKI- reeks. Deel 7.) Zoetermeer: Meinema 2004; Paul Dekker et.al. (red.), Breekpunt of bindmiddel. Religieus engagement in de civil society, Zoetermeer: Meinema 2011. Over religie en integratie, zie Ben Koolen, ‘Integratie en religie. Godsdienst en levensovertuiging in het integratiebeleid etnische minderheden’, in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, 2010 (1) 1, p. 5- 26.
26. Deze paragraaf is identiek aan de overeenkomstige paragraaf van de derde druk.
  27. Kamerstukken II 1975/ 76, 13 872, nr. 3, p. 11 en 29 (Nng Ia, p. 11 en 29).
  28. B.P. Vermeulen, Article 9, in: Van Dijk/ Van Hoof 1998, p. 552- 553. Onder andere expliciet erkend in EHRM 27 juni 2000, Jewish liturgical association Cha’are Shalom Ve Tsedek v. Frankrijk, r.o. 72.
  29. ‘De grondrechtsartikelen [...] gelden voor een ieder, ongeacht de leeftijd, mits een dergelijke gelding inhoud kan hebben’ (Kamerstukken II 1975/ 76, 13 872, nr. 3, p. 11 (Nng Ia, p. 11).
  30. Aldus minister Korthals Altes in UCV 1985/ 86, nr. 67, p. 22- 23.
  31. Kamerstukken II 1975/ 76, 13 872, nr. 3, p. 11 (Nng, Ia, p. 11); CRvB 17 november 1994, AB 1995, 322, m.nt. HH.
  32. Deze paragraaf is een geactualiseerde versie van de derde druk van dit commentaar.
  33. Kamerstukken I 1987/ 88, 19 427, nr. 135b, p. 4.
  34. Vermeulen 1989, p. 142 e.v.
  35. Kamerstukken II 1975/ 76, 13 872, nr. 3, p. 32; Hand. II 1976/ 77, p. 2118, 2145 (Nng Ia, p. 32, 414, 434, 435).
  36. HR 13 april 1960, NJ 1960, 436 (AOW); HR 13 maart 1963, AB 1963, 610; HR 21 februari 1984, DD 1984, 285.
  37. HR 13 april 1960, NJ 1960, 436; herbevestigd in HR 26 april 2000, NJB 2000, p. 1300.
  38. ArRvS 20 januari 1983, AB 1983, 389; ArRvS 7 april 1983, AB 1983, 430 (antroposofische huisarts). In dezelfde lijn CRvB 4 juni 1986, RSV 1987, 16. Zie aldus ook ECRM 12 oktober 1978, D&R 19, 5 (Arrowsmith): ‘when the actions of the individuals do not actually express the belief concerned they cannot be considered to be as such protected by Article 9.1.’
  39. CRvB 29 december 1997, AB 1998, 125 (overigens afwijzing op grond van de clausulering van art. 9, tweede lid, EVRM); CRvB 24 februari 1998, JABW 1998, 72. Zie daarentegen echter de uitspraak van het Hof van Discipline voor de advocatuur, 11 december 2009 (Hof van Discipline Den Bosch, 5499) inzake een islamitische advocaat die (als enige moslim) de

overtuiging had dat hij slechts voor Allah mocht opstaan en daarom weigerde op te staan voor de rechter.

40. Deze paragraaf is een geactualiseerde versie van de derde druk.
41. ECRM 15 december 1983, D&R 37, 142 en 5 juli 1984, D&R 39, 267.
42. Kamerstukken II 1975/ 76, 13 872, nr. 3, p. 29 (Nng Ia, p. 29).
43. Kamerstukken II 1975/ 76, 13 872, nr. 3, p. 29 en Kamerstukken II 1976/ 77, 13 872, nr. 7, p. 25 (Nng Ia, p. 29, 193). Zie Hof Amsterdam (belastingkamer) 17 oktober 2013 (zaaknr. 12/ 00652), waarin de activiteiten van de Scientology Kerk (Amsterdam) voor toepassing van fiscale wetgeving als ‘Anbi’ (Algemeen nut beogende instelling) werd aangemerkt’. Zie over de Anbi- wetgeving en de toetsing daarvan door de rechter, Richard Steenvoorde, ‘In het algemeen belang? Het algemeen nut- criterium in recente wetgeving en jurisprudentie met betrekking tot kerken en religieuze instellingen’, in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, 2011 (2) 1, p. 30-42.
44. Voor een dergelijke restrictieve uitleg kan steun gevonden worden in Kamerstukken II 1975/ 76, 13 872, nr. 3, p. 29 en Kamerstukken II 1976/ 77, 13 872, nr. 7, p. 24- 25 (Nng Ia, p. 29, 193): een ruime interpretatie, waardoor verschillende uitingen aan de werking van art. 7 Gw. worden onttrokken en onder art. 6 Gw. worden gebracht zou ‘over het doel heenschieten’.
45. Zie over dit beginsel B.P. Vermeulen, Wie bepaalt de reikwijdte van grondrechten?, in: Nederlands Tijdschrift voor Rechtsfilosofie en Rechtstheorie 1992, p. 16- 46, en voor een nadere uitwerking ervan met het oog op de vrijheid van godsdienst: B.C. Labuschagne, Godsdienstvrijheid en niet- gevestigde religies, Groningen 1994. Zie in deze discussie ook Paul Cliteur, ‘Criteria voor juridisch te beschermen godsdienst’, in: Nederlands Juristenblad 2012, nr. 44- 45, p. 3090- 3096. Zie over religie in relatie tot verschuivende waardepatronen in de samenleving ook Sophie van Bijsterveld, Burger tussen religie, staat en markt, Oratie, Tilburg 2012.
46. Zo oordeelt de Hoge Raad dat gezien de vrijheid van godsdienst ‘de burgerlijke rechter geen partij mag kiezen in [...] geschillen omtrent geloof en belijdenis en met name ook niet [...] zijn uitspraak omtrent enig rechtspunt afhankelijk mag stellen van zijn oordeel met betrekking tot theologische leerstellingen, omtrent welke juistheid, onjuistheid of gewicht aldaar verdeeldheid bestaat’ (HR 15 februari 1957, NJ 1957, 201). In dezelfde zin Kamerstukken II 1987/ 88, 19 427, nr. 8, p. 9.
47. HR 30 maart 1984, AB 1984, 366; NJ 1985, 350.
48. Hof Arnhem 11 juli 1984, NJ 1985, 536. Zie over de eed, Jurn de Vries, ‘Tijd voor een ruimere eedspraktijk. Laat ieder de eed afleggen volgens eigen godsdienstige gezindheid’, in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid 2012

- (3), p. 5- 20.
49. CRvB 17 november 1994, AB 1995, 322.
  50. HR 22 januari 1988, AB 1988, 96; NJ 1988, 891.
  51. Cgb 7 augustus 1995, RV 1995, 100.
  52. HR 31 oktober 1986, NJ 1987, 173.
  53. Deze paragraaf is een geactualiseerde versie van de derde druk.
  54. A.M. Donner, Grondrechten en constitutionele rechten, in: J.F. Glastra van Loon e.a. (red.), Speculum Langemeijer, Zwolle 1973, p. 19.
  55. Kamerstukken II 1985/ 86, 16 635, nr. 7, p. 6- 7.
  56. Rb. Den Haag 28 maart 1997, NJ 1998, 342. Zie over nieuwe religieuze bewegingen en het recht, T.A.M. Witteveen, Overheid en nieuwe religieuze bewegingen, diss. RUG, Den Haag 1984, Kamerstukken II 1983 1984, 16 635, nr. 4; zie recent het onderzoek dat in opdracht van het ministerie van V&J (op verzoek van de Tweede Kamer) is uitgevoerd, Anton van Wijk, Bo Bremmers, Manon Hardeman, Tjaza Appelman, Henk Ferwerda (Bureau Beke), Het warme bad en de koude douche. Een onderzoek naar misstanden in nieuwe religieuze bewegingen en de toereikendheid van het instrumentarium voor recht en zorg, WODC, Ministerie van V&J, 2013.
  57. HR 19 januari 1962, NJ 1962, 107.
  58. Kamerstukken II 1987/ 88, 19 427, nr. 21, p. 2.
  59. CRvB 25 oktober 1990, TAR 1990, 243; CRvB 17 november 1994, AB 1995, 322.
  60. HMG 23 november 1977, MRT 1978, 155 (sacramenten); Pres. Rb. Arnhem 9 september 1987, KG 1987, 440 (begravenisrituelen).
  61. Kamerstukken II 1975/ 76, 13 872, nr. 3, p. 23 (Nng Ia, p. 23). Ingeval van (te) globale criteria, die nadere invulling door lagere organen vergen, is sprake van verboden delegatie.
  62. Kamerstukken II 1988/ 89, 19 403, nr. 10, p. 95- 101.
  63. CRvB 17 november 1994, AB 1995, 322.
  64. Rb. Den Haag 25 september 1992, KG 1993, 52.
  65. Een initiatiefwetsvoorstel om werknemers de mogelijkheid te geven op grond van gewetensbezwaren te weigeren arbeid te verrichten op zondag of een andere met hun godsdienstige opvattingen samenhangende rustdag (Kamerstukken II 1999/ 2000, 27 075) werd later weer ingetrokken (Kamerstukken II, 2004- 2005, 27 705, nr.4). Buiten de sfeer van de bijzondere rechtsverhoudingen staat de ‘vrije zondag’ onder druk. Zie de in 2013 doorgevoerde wijziging van de Winkeltijdenwet, waardoor het besluiten omtrent de mogelijkheid van zondagsopenstelling van winkels volledig naar de gemeenteraad is gedelegeerd en niet meer aan enig maximumaantal zondagen per jaar is gebonden of moet voldoen aan een nadere clausulering

- (zoals het beschouwd kunnen worden als toeristisch gebied).
66. Artikel 108, eerste lid, Gemeentewet en andere bepalingen waarin algemene bevoegdheden zijn geformuleerd zijn in deze zin niet specifiek genoeg en kunnen derhalve in dit verband niet dienen als delegatiebepaling (Kamerstukken II 1975/ 76, 13 872, nr. 7, p. 14 (Nng Ia, p. 182)).
  67. Kamerstukken II 1975/ 76, 13 872, nr. 3, p. 23- 24, 31 en Kamerstukken II 1976/ 77, 13 872, nr. 7, p. 14 (Nng Ia, p. 23, 24, 31, 182).
  68. Wet van 20 april 1988, Stb. 157.
  69. Kamerstukken II 1985/ 86, 19 427, nr. 3, p. 17.
  70. HR 3 april 1857, W 1840; evenzo HR 25 april 1856, W 1744.
  71. Kamerstukken II 1985/ 86, 19 427, nr. 3, p. 6.
  72. AbRvS 27 oktober 1994, Bijlage NJB 2 december 1994, afl. 43, nr. 45.
  73. Deze jurisprudentie is met name te danken aan de nogal luidruchtige Evangeliegemeente De Deur: VzArRvS 16 februari 1989, AB 1990, 9; VzArRvS 17 augustus 1990, AB 1991, 44; ArRvS 15 juli 1991, AB 1992, 27; ArRvS 15 juli 1991, Gst. 6931, 6; ArRvS 16 juni 1993, AB 1994, 424; AbRvS 5 januari 1996, AB 1996, 179.
  74. AbRvS 3 december 1998, AB 2000, 291. Vgl. verder ArRvS 19 juni 1984, AB 1985, 79; alsmede Pres. Rb. Breda 15 januari 1986, KG 1986, 78 en de vergelijkbare beslissing van het Hof Den Bosch 22 december 1989, NJ 1990, 487.
  75. Een witte raaf is de uitspraak van de Pres. Rb. 's- Hertogenbosch, 25 juni 1985, KG 1985, 217 (Bedrijfspannd als gebedsruimte) waarin de delegatiesystematiek strict werd toegepast. Gedelegeerde regelgeving krachtens de Wet op de ruimtelijke ordening die gebruik van een pand als gebedsruimte niet mogelijk maakte, werd als beperking niet in overeenstemming met de delegatiesystematiek van artikel 6, eerste lid, Gw gezien.
  76. Zie bijvoorbeeld ArRvS 16 juni 1993, AB 1994, 424: de gemeentelijke regeling is als zodanig niet, maar de toepassing ervan in casu wel in strijd met de vrijheid van godsdienst.
  77. Kb 23 september 1986, WORvS 1986, 1.6.
  78. VzArRvS 20 juni 1985, RV 1985, 118; VzArRvS 17 oktober 1985, AB 1986, 288; VzArRvS 16 februari 1989, Gst. 6883, 11, AB 1990, 9, AA 1990, 398; VzArRvS 6 augustus 1991, AB 1992, 53. In de laatste twee uitspraken kwam art. 6 Gw. expliciet aan de orde. Een slordige toetsing aan art. 6, tweede lid, Gw. laat ArRvS 15 juli 1991, AB 1992, 27, Gst. 6931, 6 zien.
  79. ArRvS 20 mei 1988, Gst. 6864, 5; VzArRvS 16 november 1989, AB 1990, 204, Gst. 6903, 7. De rechter beperkte zich overigens tot een belangenafweging zonder zich expliciet op de vrijheid van godsdienst te

- beroepen.
80. Kb 3 februari 1990, AB 1990, 235, AA 1990, 835.
  81. Vermeulen 1990, p. 83- 85.
  82. HR 9 april 1976, NJ 1976, 409; HR 22 januari 1988, NJ 1988, 891. Zie ook het commentaar op artikel 23 en zijn verdragsrechtelijke equivalenten en de daarop gebaseerde jurisprudentie.
  83. HR 1 juli 1982, NJ 1983, 201.
  84. Rb. Dordrecht 27 juni 1973, NJ 1973, 432; HR 1 juli 1982, NJ 1983, 201.
  85. Hof Leeuwarden 16 maart 1989, NJ 1989, 810. Vooraf gingen Rb. Zwolle 9 oktober 1986, NJ 1987, 524 (strafbaar, maar rechterlijk pardon ex art. 9a Sr.); Hof Arnhem 29 mei 1987, NJ 1987, 816; AB 1988, 275 (vrijspraak); HR 18 oktober 1988, NJ 1989, 476 (vernietiging, verwijzing).
  86. Rb. Den Haag 6 oktober 1998, AB 1999, 150, kwam weliswaar tot een veroordeling; dit vonnis werd in hoger beroep echter vernietigd (Hof Den Haag 9 juni 1999, AB 1999, 328). Zie ook Hof Den Haag 18 november 2002, Zknr.2200359302, vrijspraak, arrest gewezen op het hoger beroep tegen het vonnis van de Rb. Rotterdam van 8 april 2002 (El Moumni); zie over beide zaken Sophie van Bijsterveld, Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie, 2de druk, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2009, hoofdstuk.8. Voorts: G.A. den Hartogh, 'Een martelaarskroontje voor Van Dijke', in: Nederlands Juristenblad 1998, p. 2017- 2020. Zie over de toepassing van de artikelen 137c, eerste lid, en 137d, eerste lid, Sr. ook het proces- Wilders, Rb. Amsterdam, 23 juni 2011 (Zaaknr.: 13/ 425046- 09).
  87. Zie over de achtergronden van dit artikel, Ben Koolen, 'Het smalle pad van Jan Donner. De ontstaansgeschiedenis van de Lex Donner 1932', in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid 2011 (2) 1, p. 72- 85. Zie voorts J. Plooy, Strafbare godslastering, s.l. [Amsterdam]: Buijten en Schipperheijn 1986; en B.A.M. van Stokkum, H.J. B. Sackers, J.- P. Wils, Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen: een inventariserende studie (WODC), 's- Gravenhage: BJu 2007.
  88. Zie over de kerkelijke organisatievrijheid met name S.C. van Bijsterveld, Godsdienstvrijheid in Europees perspectief, Deventer: W.E.J. Tjeenk Willink: Deventer 1998, p. 42- 76.
  89. Voor een nadere bepaling hiervan: J.M.M. Maeijer, Rechtspersonen, godsdienst en levensovertuiging, Mededelingen KNAW afd. Letterkunde, Amsterdam 1986, p. 58- 59. Een minder vrijheidslievende opvatting huldigt J.W. van Ee, 'In strijd met de wet', in: RM Themis 1996, p. 163- 179. Zie ook P.T. Pel, Geestelijken in het recht. De rechtspositie van geestelijke functionarissen in het licht van het eigen recht van de kerken en religieuze gemeenschappen in de Nederlandse rechtsorde, Den Haag: BJu 2013.

90. ArRvS 26 mei 1978, AB 1978, 430.
91. Codificatie van HR 15 maart 1985, NJ 1986, 191.
92. In deze richting gaat HR 12 mei 2000, NJB 2000, p. 1112.
93. Pres. Rb. Groningen 22 november 1995, KG 1996, 18; Pres. Rb. Dordrecht 5 maart 1996, KG 1996, 127.
94. De consequenties hiervan voor de verhouding organisatie- werknemer/ cliënt worden besproken in de paragraaf over horizontale werking.
95. HR 20 oktober 1995, NJ 1996, 330: de RK Kerk kan op grond van deze bepaling vrouwen uitsluiten van de diakenopleiding.
96. Zie voor een grondige studie over de rechtspositie van geestelijken, P.T. Pel, Geestelijken in het recht. De rechtspositie van geestelijke functionarissen in het licht van het eigen recht van de kerken en religieuze gemeenschappen in de Nederlandse rechtsorde, Den Haag: BJu 2013.
97. Zie hierover B.P. Vermeulen, in I.P. Asscher- Vonk/ C.A. Groenendijk (red.), Gelijke behandeling: regels en realiteit, Den Haag 1999, p. 168- 178 en 187- 192.
98. Waaronder Richtlijn nr.2000/ 78/ EG van de Raad van de Europese Unie van 27 november 2000 tot instelling van een algemeen kader voor gelijke behandeling in arbeid en beroep (PbEG L 303). Voor een verdere toelichting zie Kamerstukken II, 2008- 2009, 31 832, nr.1- 3.
99. Wet van 7 november 2011, Stb. 2011, 554. Zie hierover ook het commentaar op artikel 1 Grondwet.
100. Zie voor de eerste twee zaken (alsmede thuisonderwijs en leerlingenvervoer) de brief van de staatssecretaris van OCW van 12 juli 2013, Kamerstukken II, 2012- 2013, 33 400 VIII, nr. 164 (een reactie op het advies van de Onderwijsraad ‘Artikel 23 Grondwet in maatschappelijk perspectief’). Voor de derde zaak, zie het initiatiefvoorstel van wet tot instelling van een acceptatieplicht van leerlingen, Kamerstukken II, 2005- 2006, 30 417, (initiatiefvoorstel regeling toelatingsrecht onderwijs). Zie verder het commentaar op artikel 23.
101. Zie hierover ook paragraaf 2.
102. Bijv. Cgb. 7 augustus 1995, RV 1995, 100.
103. Aanh. Hand. II 1984/ 85, nr. 40.
104. Uiteraard kan deze vrijheid bij formele wet beperkt worden: Rb. Rotterdam 21 augustus 1995, NJ 1996, 211.
105. KB 3 februari 1990, AB 1990, 235.
106. Deze paragraaf stamt uit de tweede druk van het commentaar.
107. Zie naast de hierna genoemde gevallen Hof Den Haag 30 juni 1978, BNB 1979, 230; VzArRvS 20 juni 1985, RV 1985, 118; VzArRvS 17 oktober 1985, AB 1986, 288; VzArRvS 14 november 1986, Gst. 6836, 7.

108. CRvB 6 april 1966, AB 1966, 641 (geloofsgemotiveerde weigering röntgenologisch onderzoek) en KB 30 november 1979, AB 1980, 123 (weigering Jehova Getuige/ kleuterleidster om aan bepaalde 'heidense festiviteiten' deel te nemen).
109. Lichtere maatregelen zoals de ondertoezichtstelling en de schorsing zijn voldoende om de vereiste medische behandelingen mogelijk te maken. Van deze opvatting getuigt Rb. Dordrecht 27 juni 1973, NJ 1973, 432.
110. Zie hierover Vermeulen 1989, p. 285 e.v.
111. Deze paragraaf is overgenomen van de tweede druk.
112. Art. 9 EVRM is niet 'notstandsfest' (art. 15, tweede lid, EVRM).
113. Deze paragraaf is overgenomen van de tweede druk.
114. Aldus het kamerlid Roethof in Hand. II 1976 1977, p. 1997 (Nng, Ia, p. 394), en annotator Boon in AB 1991, 44, punt 5. Art. 60 EVRM en art. 5, tweede lid, IVBP spreken dezelfde gedachte uit. In de zaken betreffende de Goerees achtte de rechter art. 6 en 7 Gw. terecht allebei van toepassing.
115. Soms wordt in dit verband wel gesproken van 'neutraliteit van de overheid ten aanzien van godsdienst en levensovertuiging'. In de hierboven aangeduide zin is de overheid inderdaad 'neutraal'. Dit moet echter niet verward worden met 'waardenneutraliteit'. Zie hierover Sophie van Bijsterveld, Overheid en godsdienst. Een herijking van een onderlinge relatie, 2de druk, Nijmegen: Wolf Publishers, 2009, met name hoofdstuk 9; Zie ook F.T. Oldenhuis, Een neutrale staat: kreet of credo? Heerenveen: Protestantse Pers 2009; zie ook Wibren van der Burg, Het ideaal van de neutrale staat. Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur (oratie EUR), Den Haag: BJu 2009. Zie over 'neutraliteit' als norm die het EHRM in dit verband aanlegt, zie Sophie van Bijsterveld, 'De staat als 'neutral organisator of religions'? Een analyse van de rechtspraak van het Europees Hof voor de rechten van de mens (I), in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid 2013 (4), nr.1, p.44 – 64.
116. HR 30 mei 1986, NJ 1986, 702.
117. HR 30 maart 1984, AB 1984, 366; NJ 1985, 350.
118. Kamerstukken II 1987/ 88, 19 427, nr. 17.
119. AgRvS 3 april 1992, 483, AB 1992, 483. Zie verder de Wet van 17 april 1997 tot wijziging van bepalingen van verschillende wetten in verband met de erkenning van de vrijheid van levensovertuiging als grondrecht, Stb. 1997, 192.
120. ArRvS 1 augustus 1983, AB 1984, 532 en 21 maart 1985, AB 1986, 16. Voor dit onderwijs vindt bekostiging tegenwoordig door de centrale overheid plaats. Een instantie waarin de betrokken partijen vertegenwoordigd worden, ziet toe op de verdeling van de middelen tussen de stromingen.

121. ArRvS 18 december 1986, AB 1987, 260.
122. ArRvS 18 maart 1988, AB 1988, 342 en 19 juli 1988, Gst. 6870, 2; VzArRvS 18 februari 1988, AB 1988, 312.
123. KB 4 december 1984, AB 1985, 163; ArRvS 21 maart 1985, AB 1986, 16; ArRvS 18 november 1985, AB 1986, 293.
124. KB 2 maart 1984, AB 1984, 288: voor de functie van hoofd van een openbare school mogen op grond van de vereiste levensbeschouwelijke neutraliteit geen voorwaarden gesteld worden met betrekking tot godsdienst of levensovertuiging.
125. Ook artikel 23 Gw moet hier genoemd worden, met name waar het om de gelijkstelling in financiering van wel en niet op godsdienst of levensovertuiging gebaseerde maatschappelijke organisaties gaat.
126. Zie ook Sophie van Bijsterveld, Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie, 2de druk, Nijmegen: Wolf Legal Publishers, met name hoofdstuk 9 en Sophie van Bijsterveld, 'Scheiding van kerk en staat: een klassieke norm in een moderne tijd', in: W.B.H.J. van de Donk et.al., (red.), Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatieve (WRR- Verkenning), Amsterdam: Amsterdam University Press 2006, p. 227- 259.
127. Zie voor een schets, mede in rechtsvergelijkend perspectief, Van Bijsterveld 1998, p. 77 e.v.; voor een actueel overzicht, zie Paul van Sasse van Ysselst, 'Financiële verhoudingen tussen overheid, kerk en religieuze organisaties', in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, 2013 (4), nr.1, p. 65- 86.
128. Zie over ontwikkelingen rond de betekenis van de religieuze of levensbeschouwelijke identiteit van de geestelijke verzorger, Nelleke van Zessen, Ben Koolen, 'Geestelijke verzorging in de gevangenis', in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid 2013 (4) 1, p 2013 (4) 1, p. 29- 43; en Jurn de Vries, 'De levensbeschouwelijke identiteit van de ongebonden geestelijk verzorger', in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid 2013 (4) 3, p.6- 15.
129. Zie Commissie- Hirsch Ballin in haar eindrapport Overheid, godsdienst en levensovertuiging, Den Haag 1988; zie ook Marcel Maussen, Ruimte voor de islam? Stedelijk beleid, voorzieningen, organisaties, Apeldoorn/ Antwerpen: Het Spinhuis 2006; en id., Constructing Mosques. The governance of Islam in France and the Netherlands, diss. Amsterdam (UvA) 2009. Zie ook Wibren van der Burg, Het ideaal van de neutrale staat. Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur (oratie EUR), Den Haag: BJu 2009. Bekend is vooral geworden de casus van de Amsterdamse Westermoskee (mede door de aan de financiële faciliteiten verbonden voorwaarden; zie daarover o.a. Van der Burg (2009); Van Bijsterveld (2008)).

130. Zie Richard Steenvoorde, 'In het algemeen belang? Het algemeen nut-criterium in recente wetgeving en jurisprudentie met betrekking tot kerken en religieuze instellingen', in Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, 2011 (2) 1, p. 30- 42. Richard Steenvoorde, Ernst Hirsch Ballin, 'Een herleving van de departementen van eredienst?', in: Sophie van Bijsterveld, Richard Steenvoorde (red.), 200 jaar Koninkrijk: religie, staat en samenleving, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, p. 325- 352. Zie Hof Amsterdam (belastingkamer) 17 oktober 2013 (zaaknr. 12/ 00652), waarin de activiteiten van de Scientology Kerk (Amsterdam) voor toepassing van fiscale wetgeving als 'Anbi' (Algemeen nut beogende instelling) werd aangemerkt'.
131. Tweeluik religie en publiek domein. Handvatten voor gemeente, Den Haag: VNG / BZK 2009 (laatst geraadpleegd op 19 december 2013). Zie daarover Pien van den Eijnden, Joyce Overdijk- Francis, in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, 2010 (1), nr.2. p. 5- 18.
132. ArRvS 12 maart 1987, AB 1987, 287; CRvB 14 maart 1991, TAR 1991, 105.
133. Zie over legitimeringswijzen van financiële steunverlening, Sophie van Bijsterveld, Overheid en godsdienst. Herijking van een onderlinge relatie, 2de druk, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2009, hoofdstuk 5.
134. Aldus de Commissie- Hirsch Ballin in haar eindrapport Overheid, godsdienst en levensovertuiging, Den Haag 1988, en het instemmende kabinetsstandpunt ter zake: Kamerstukken II 1989/ 90, 20 868, nr. 2, p. 3.
135. Aldus o.a. de motie- Wiebenga/ Dales, Kamerstukken II 1984/ 85, 16 102, nr. 99.
136. Zie hierover onder meer Erik Sengers, 'Religie en kerk in de zorgzame samenleving. De Wet maatschappelijke ondersteuning kritisch bekeken als nieuwe verhouding van 'religie' en 'samenleving', in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, 2013 (4), nr.1, p. 16- 28; Marja Jager- Vreugdenhil, 'Kerken en de ambitie van de Wet maatschappelijke ondersteuning', in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, 2013 (4), nr.2, p. 79- 98; en Wiebe Blauw, 'Kansen voor Utrechtse kerken binnen de Wmo', in: Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid, 2010, (1), nr. 2, p. 63- 75.
137. Deze paragraaf is gebaseerd op de derde druk van het commentaar en op enkele plaatsen aangevuld met toelichtende passages uit de tweede druk.
138. Hand. II 1976/ 77, p. 2127 (Nng Ia, p. 427); Kamerstukken II 1975/ 76, 13 872, nr. 3, p. 16 (Nng Ia, p. 16).
139. Voor een omvattende studie over de rechtspositie van geestelijken in het Nederlandse recht, zie P.T. Pel, Geestelijken in het recht. De rechtspositie van geestelijke functionarissen in het licht van het eigen recht van kerken en religieuze gemeenschappen in de Nederlandse rechtsorde, Den Haag, Bju 2013.

140. HR 23 juli 1946, NJ 1947, 1; ECRM 8 maart 1976, D&R 5, 157; ECRM 8 maart 1985, D&R 42, 247.
141. De hierna volgende alinea is overgenomen uit de tweede druk.
142. HR 23 juli 1946, NJ 1947, 1.
143. HR 15 februari 1957, NJ 1957, 201; HR 15 maart 1985, NJ 1986, 191; Pres.Rb. Amsterdam 21 maart 1985, KG 1985, 104. Dit beginsel van een 'interpretatief hands off' is reeds eerder aan de orde gekomen.
144. HR 23 juli 1946, NJ 1947, 1; ECRM 8 maart 1976, D&R 5, 157; ECRM 8 maart 1985, D&R 42, 247.
145. Zie voor de werkvloer in het algemeen (dus ook buiten de sfeer van organisaties waarin sprake is van een bijzondere grondslag), F.T. Oldenhuis (red.), *Religie op de werkvloer*, Heerenveen: Protestantse Pers 2013. HR 9 april 1976, NJ 1976, 409; HR 22 januari 1988, AB 1988, 96; NJ 1988, 891.
146. HR 9 april 1976, NJ 1976, 409; HR 22 januari 1988, AB 1988, 96; NJ 1988, 891.
147. Hof Amsterdam 6 september 2011 (200.086.954/ 01), BR 6764 ; zie in deze zaak ook Rb. Haarlem, 4 april 2011 (zaak/ rolnr.: 502067 / VV EXPL 11-29), BQ 0063.
148. Ktg. Amsterdam 11 februari 1983, AB 1983, 277; Ktg. Zwolle 7 maart 1991, NJCM- Bulletin 1991, 302.
149. Ktg. Enschede 18 december 1986, Prg. 1987, 2670; Ktg. Maastricht 31 augustus 1988, Prg. 1989, 3188; 350; Cgb 29 april 1999, AB 2000, 71.
150. De brief van de staatssecretaris van OCW van 12 juli 2013, Kamerstukken II, 2012- 2013, 33 400 VIII, nr. 164 (een reactie op het advies van de Onderwijsraad 'Artikel 23 Grondwet in maatschappelijk perspectief'). Voor de derde zaak, zie het initiatiefvoorstel van wet tot instelling van een acceptatieplicht van leerlingen, Kamerstukken II, 2005- 2006, 30 417, (initiatiefvoorstel regeling toelatingsrecht onderwijs). Zie verder het commentaar op artikel 23.
151. Hof Arnhem 25 oktober 1948, AB 1949, 584; vermoedelijk ook zo Hof Arnhem 24 juni 1958, NJ 1959, 473 en 15 november 1958, NJ 1959, 472.
152. HR 30 maart 1984, AB 1984, 366, NJ 1985, 350; zie ook Rb. Arnhem 24 december 1987, Prg. 1988, 2895.
153. Ktg. Alphen aan den Rijn 22 maart 1994, NJCM- Bulletin 1994, p. 569 e.v.; Ktg. Apeldoorn 30 november 1994, Prg. 1995, 4271; Cgb 7 augustus 1995, RV 1995, 100.
154. HR 5 juni 1987, AB 1988, 276; NJ 1988, 702; HR 2 februari 1990, NJ 1991, 289.
155. Het bovenstaande betreft de inhoud. Anders ligt dit wat betreft de vorm: zie B.P Vermeulen, *De Goerees en de kardinaal*, ofwel: *vrijheid van godsdienst*

- versus discriminatieverbod, in: L. Heyde e.a. (red.), *Begrensde vrijheid* (Scheltensbundel), Zwolle 1989, p. 272- 273.
156. Ktg. Gorinchem 8 november 1982, NJ 1983, 383.
157. HR 1 juli 1982, NJ 1983, 201.
158. Aldus kamerlid Van der Burg, UCV 1985 1968, nr. 67, p. 3.
159. Witteveen 1984, p. 266 e.v. Evenzo minister Korthals Altes in UCV 1985 1986, nr. 67, p. 22 23. Helaas liet de grondwetgever zich over deze kwestie nauwelijks uit, zie Kamerstukken II 1975 1976, 13 872, nr. 3, p. 11 (Nng, Ia, p. 11).
160. Witteveen 1984, p. 228 e.v., en met name p. 231.
161. B.G. Tahzib, *Freedom of Religion or Belief*, Den Haag 1995; B.P. Vermeulen, Article 9, in: Van Dijk/ Van Hoof 1998, p. 541- 557. Voor meer recente analyses van de rechtspraak van het EHRM over artikel 9 EVRM, zie Carolyn Evans, *Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights*, Oxford: Oxford University Press; Ian Leigh, Rex Ahdar, 'Post- Secularism and the European Court of Human Rights: Or How God Never Really Went Away', in: *The Modern Law Review* 2012, p.1064- 1098; Ian Leigh, 'New Trends in Religious Liberty and the European Court of Human Rights', in: *Ecclesiastical Law Journal*, 2012, p. 266- 279.
162. De navolgende voorbeelden van toepassing van artikel 9 EVRM door de Nederlandse rechter zijn overgenomen uit de tweede druk.
163. HR 13 april 1960, NJ 1960, 436 (AOW); HR 21 februari 1984, DD 1984, 285 (bezwaren tegen het dragen van een helm). Zie ook HR 13 maart 1963, AB 1963, 610, waarin verworpen werd de stelling dat ware godsdienstvrijheid slechts bestaat waar geloofsinhouden kunnen worden gerealiseerd, zelfs tegen de wetgeving in.
164. HR 13 april 1960, NJ 1960, 436 (AOW); ArRvS 7 april 1983, AB 1983, 430 (pensioen).
165. Pres. Rb. Maastricht 12 september 1974, Yb 17, 672.
166. Rb. Amsterdam 3 oktober 1974, NJ 1977, 88 en HMG 23 november 1977, MRT 1978, 155 (militaire dienst); HR 30 mei 1967, NJ 1968, 64 (noodwacht).
167. HR 4 november 1969, NJ 1970, 127.
168. ArRvS 20 januari 1983, AB 1983, 389 en 13 mei 1985, WORvS 1985, no. 2.93.
169. HR 19 januari 1962, NJ 1962, 107.
170. HR 25 juni 1963, NJ 1964, 239.
171. HR 16 januari 1968, NJ 1969, 2.
172. Kb 14 november 1968, AB 1969, 123.
173. HR 22 juni 1971, NJ 1972, 31.

174. Kb 30 juni 1975, AB 1976, 132; ArRvS 30 november 1978, Yb 22, 557.
175. HR 8 november 1977, NJ 1978, 117.
176. Terecht, gezien de tekst van art. 94 Gw. die spreekt over de 'toepassing' van wettelijke voorschriften, en gezien het ter zake gestelde bij de grondwetsherziening (Kamerstukken II 1979 1980, 15 049, nr. 7, p. 19 (Nng, Vb, p. 77)).
177. Hof Amsterdam 24 februari 2012 (zaaknr. 23- 001916- 09). Ayahuasca- thee heeft overigens meer uitspraken opgeleverd. Ook van de Hoge Raad die een cassatieberoep afwees in een geval inzake Ayahuasca- thee waarin een beroep op artikel 9 EVRM niet slaagde: HR 9 januari 2007 (AZ2497).
178. Zie hierover Sophie van Bijsterveld, 'Koninkrijk in verandering. De EU als inspiratie voor een moderne verhouding tussen staat en religie', in: Sophie van Bijsterveld, Richard Steenvoorde (red.), 200 jaar Koninkrijk: religie, staat en samenleving, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, p. 377- 401.

CITEER SUGGESTIE

S.C. van Bijsterveld & B.P. Vermeulen, Commentaar op artikel 6 van de Grondwet, in: E.M.H. Hirsch Ballin en G. Leenknecht (red.), Artikelsgewijs commentaar op de Grondwet, webeditie 2019 (www.Nederlandrechtsstaat.nl).